

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

М. Л. Дружинець

УКРАЇНСЬКА ОРФОЕПІЯ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ОДЕСА
ОНУ
2019

УДК 811.161.2'355(076)

Д761

Рекомендовано до друку вченою радою

ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 4 від 18.12.2018 року.

Науковий редактор:

Т. Ю. Ковалевська, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Рецензенти:

Міхаель Мозер, Міхаель Мозер, професор мовознавства Інституту славістики Віденського університету, професор Українського вільного університету в Мюнхені та Католицького університету ім. Петра Пазманя в Будапешті та Пілішчабі, Президент Міжнародної асоціації українців;

В. М. Ожоган, доктор філологічних наук, професор, віце-президент із науково-педагогічної роботи Київського національного університету «Києво-Могилянська академія»;

Т. П. Вільчинська, доктор філологічних наук, професор, декан факультету філології та журналістики Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка.

Дружинець М. Л.

Д761 Українська орфоепія : історія, теорія, практика : навчальний посібник / М. Л. Дружинець; *Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова*, 2019. – 122 с.

ISBN 978-617-689-341-7

У навчальному посібнику подається теоретичне обґрунтування орфоепічних норм сучасної української літературної мови, наводиться історичний коментар, пропонуються вправи, завдання, тести, тексти і слова для вимовної практики. Зміст і обсяг матеріалу дають можливість оволодіти правилами вимови в певній логічній послідовності, добирати вправи та завдання за потребою: для пояснення вимови голосних, приголосних, звукосполук в українських та іноземних словах, для закріплення та перевірки набутих знань і навичок вимовної майстерності.

Для студентів, учителів-словесників, абітурієнтів, а також для всіх, хто прагне оволодіти орфоепічними нормами української літературної мови та цікавиться питаннями сучасної лінгвістики.

УДК 811.161.2'355(076)

ISBN 978-617-689-341-7

© Дружинець М. Л., 2019

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019

З М І С Т

Передмова	5
 ІСТОРИЧНИЙ КОМЕНТАР	
ФОРМУВАННЯ ВИМОВНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.....	8
§ 1. Фонетико-орфоепічні риси протоукраїнської мови.....	9
§ 2. Відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках давноукраїнської літературної мови.....	13
§ 3. Відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках староукраїнської літературної мови	22
§ 4. Орфоепічні риси в писемних пам'ятках XI–XVIII ст.....	33
§ 5. Орфоепічні риси в писемних пам'ятках кінця XVIII–XIX ст.	44
 ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ	
ОРФОЕПІЧНІ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.....	63
§ 1. Вимова голосних звуків.....	63
§ 2. Вимова сонорних, дзвінких і глухих приголосних звуків	64
§ 3. Тверда і м'яка вимова приголосних звуків	66
§ 4. Вимова звукосполук.....	68
§ 5. Вимова слів іншомовного походження.....	70
 ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ	
Практичні завдання	72
 ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З ОРФОЕПІЇ ДЛЯ ПОТОЧНОГО	
КОНТРОЛЮ	78
§ 1. ВИМОВА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ	78
Тренувальні тести.....	78
Контрольні тести	80
Пробні модульні тести.....	82
§ 2. ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ	83

Тренувальні тести.....	83
Контрольні тести	88
Пробні модульні тести.....	89
§ 3. ВИМОВА ЗВУКОСПОЛУК.....	90
Тренувальні тести.....	90
Контрольні тести	93
Пробні модульні тести.....	95
§ 4. ВИМОВА СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ.....	96
Тренувальні тести.....	96
Контрольні тести	98
Пробні модульні тести.....	100
МОДУЛЬНІ ТЕСТИ З ОРФОЕПІЇ.....	101
РОБОТА З ДИКТОФОНОМ.....	106
Слова.....	106
Тексти	109
КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	112
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	117
ВІДПОВІДІ ДО ПРОБНИХ МОДУЛЬНИХ ТЕСТІВ	121

ПЕРЕДМОВА

Європейська інтеграція є не лише зовнішньополітичним вектором, а й стратегічним орієнтиром потужного та динамічного розвитку всієї української спільноти. Така державна політика насамперед пов'язана з ціннісними, культурологічно зумовленими проблемами сучасного суспільства, до яких щонайперше належать питання розбудови національної мови, розширення обріїв її функціонування у всіх сферах соціальних комунікацій, підвищення престижу в колі української та світової культури.

Українське усне мовлення виконує сьогодні активну контактостановлювальну роль у розмаїтій амплітуді різноманітних комунікативних практик. Ця широта суспільних функцій стає основою для розвитку й удосконалення української літературної мови, зокрема її усної форми – первинної форми існування мови.

Центральною проблемою усного літературного мовлення є вимова, вимовні норми. Володіння орфоепічними нормами на сьогодні – проблема надактуальна, адже з усіх норм сучасної української літературної мови найменш засвоєними практично є саме вимовні норми. У шкільних підручниках подаються не всі норми вимови, а в шкільній програмі на їх вивчення відведено найменшу кількість годин. Саме тому максимально сприяти розв'язанню цієї проблеми мають представники вищої школи, фахівці-філологи, які повинні досконало володіти орфепічними нормами сучасної української літературної мови, та пропонований навчальний посібник.

У європейському суспільстві, де українська мова має статус державної, кожен повинен володіти не лише орфографічними, а й орфоепічними нормами. Формування всебічно розвиненої, гармонійної, грамотної особистості є одним із найголовніших завдань навчального процесу. Грамотність – це не просто одне з базових прав людини, здатність писати й вимовляти згідно з усталеними

нормами, це – життєва необхідність, міцний фундамент, на якому будується майбутнє сучасної людини, один із найважливіших складників її загальної освіченості та культури.

Сучасна українська літературна мова має усталені орфоепічні норми, які охоплюють правила вимови голосних, приголосних, звукосполучень, слів іншомовного походження, але не має окремого орфоепічного кодексу. Вимовні норми представлені в теоретичних працях (хоч деякі з них окремими авторами подаються з незначними відмінностями), присвячених проблемам орфоепії, зокрема в ґрунтовних розвідках М. Ф. Наконечного (1958; 1969), М. А. Жовтобрюха (1967; 1976; 1972), Н. І. Тоцької (1993), В. О. Горпинича (1992) та ін., що сприяли формуванню й усталенню орфоепічних норм. У посібнику «Українська орфоепія: історія, теорія, практика», побудованому на основі писемних пам'яток – початкового періоду в процесі становлення української орфоепії та відповідно до фундаментальних вище зазначених праць ХХ століття, пропонуються конкретні чіткі норми вимови голосних (у наголошених / ненаголошених позиціях), приголосних (сонорних, дзвінких і глухих; твердих, м'яких), груп приголосних звуків у рідномовних та іншомовних словах, зокрема в середині, на початку слова, в префіксах, прийменниках, на стику слів, яких повинен дотримуватися кожен, хто володіє українською літературною мовою.

Навчальний посібник містить історичний коментар – відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках давньо- та староукраїнської літературної мови, а також фонетико-орфоепічні риси протоукраїнської мови; теоретичне обґрунтування – орфоепічні норми в українських та іншомовних словах; практичне застосування – комплекс тренувальних вправ, тренувальні, контрольні, модульні та пробні модульні тести (до останніх подаються відповіді), виконання яких сприятиме кращому засвоєнню літературних норм, удосконаленню вимовних навичок, умінню застосовувати набуті теоретичні знання на практиці та формуванню підвалин загальної культури грамотного усного мовлення, а також короткий термінологічний словник, тексти та слова для запису на диктофон.

Матеріали видання «Українська орфоепія: історія, теорія, практика» можуть використовуватися на індивідуальних і групових заняттях та під час самостійного вивчення української мови.

Навчальний посібник розрахований на студентів гуманітарних спеціальностей, може прислужитись учителям, учням-старшокласникам загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, абітурієнтам, а також усім українцям, які мешкають на теренах України та за її межами, хто прагне ґрунтовно оволодіти орфоепічними нормами української літературної мови, цікавиться її проблематикою і бажає підвищити рівень власної мовленнєвої культури.

ІСТОРИЧНИЙ КОМЕНТАР ФОРМУВАННЯ ВИМОВНИХ НОРМ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Найістотніші вимовні риси української літературної мови, сформовані під впливом живого народного мовлення, розглядалися у вагомих теоретичних працях О. П. Потебні, П. Г. Житецького, О. Н. Синявського, М. Ф. Наконечного, М. А. Жовтобрюха, П. Д. Тимошенка. Серед досліджень орфоепічної системи української мови відомі праці В. І. Сімовича, Л. А. Булаховського, Н. І. Тоцької та ін. Історичній орфоепії присвячені дослідження М. М. Фащенко, М. Л. Микитин-Дружинець, О. П. Шонц.

У висвітленні питань, що стосуються історії формування вимовних норм української мови, велике значення мають пам'ятки. Писемні джерела української мови дійшли до нас тільки з XI ст., вони свідчать, що вже тоді українська мова мала свої основні риси [7, с. 89]. Саме в них фіксуються ті зміни, які відбувалися у мовленні людей і які становлять тепер орфоепічну норму. Слід зазначити, що коли писарі давньо- та староукраїнських періодів або упорядники збірок, журналів XIX ст. припускалися «помилки» всупереч традицій, то це означало, що дана мовна риса міцно закріпилася у тій чи іншій місцевості. Відбиття особливостей народного мовлення у писемних пам'ятках – важливе і надійне джерело для висвітлення початкового періоду в процесі становлення української орфоепії.

Давні тексти, на основі яких вивчається історія української літературної мови, хронологічно можна поділити на три великі групи: 1) пам'ятки доби Київської Русі, у яких відбилися риси південних говірок, що лягли в основу мови української народності; 2) пам'ятки XIV – першої половини XVIII століття, що відбивають мову української народності й староукраїнську літературну мову; 3) пам'ятки другої половини XVIII - XIX ст., які відбивають формування української національної мови [4, с. 70].

Ю. Шевельов – автор науково обґрунтованої періодизації, яку на сьогодні підтримує більшість українських мовознавців, історію української мови поділив на чотири періоди: 1) протоукраїнська мова (VII–XI ст.);

2) староукраїнська мова (XI–XIV ст.); 3) середньоукраїнська мова: а) рання середньоукраїнська мова (кінець XIV – кінець XVI ст.); б) середньоукраїнська мова (кінець XVI–початок XVIII ст.); в) пізня середньоукраїнська мова (початок XVIII – початок XIX ст.); 4) нова українська мова (XIX ст. – наш час) [1, с. 5], [14].

Видатний український історик М. Грушевський писав, що українці автохтонні на своїх землях, згадки про український народ як про давній народ («анти») засвідчуються уже з III–IV століть [7, с. 81–82]. Нині існує науково вмотивована українськими вченими концепція розвитку української мови на праслов'янському ґрунті, визначено етнічну належність Київської Русі, доведено необґрунтованість доктрини про давньоруську народність і давньоруську мову, схарактеризовано особливості формування української мови від праслов'янської доби до наших днів, чітко вказано типи літературно-писемної мови періоду Київської Русі (давньоукраїнська мова та старослов'янська мова (з XII ст. церковнослов'янська)), визначено основні етапи розвитку літературної мови та засади її періодизації.

Пам'ятки XI–XIV ст. будемо подавати як пам'ятки давньоукраїнської мови, давньоукраїнської доби; пам'ятки кінця XIV – початку XVIII ст. – як пам'ятки староукраїнської мови, середньоукраїнської доби.

§ 1. Фонетико-орфоепічні риси протоукраїнської мови

Безпосереднім джерелом розвитку української мови виступає праслов'янська мова, періоду спільносхіднослов'янської мовної єдності (спільної розмовної давньоруської мови) не існувало – концепція вченого-мовознавця, славіста, доктора філософії академіка Юрія Шевельова. Ще на початку XX століття з'являється низка праць провідних українських мовознавців, зокрема К. Німчинова, О. Колесси, С. Смаль-Стоцького, Є. Тимченка, які обґрунтовують виникнення української мови з праслов'янської. Такого погляду дотримувались і дотримуються І. Огієнко, Ю. Шевельов, О. Ткаченко, Г. Півторак, М. Мозер, І. Матвіяс, В. Складенко та ін. [10].

Значна частина специфічних для української мови рис почали формуватися безпосередньо від праслов'янської мови, тобто від V–VI ст. після Р. Х [9, с. 61]. Увібравши в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини, протоукраїнські діалекти впродовж VI–IX ст. розвивалися, виявляючи чимало специфічних, або українсько-білоруських діалектних рис і менше російських особливостей [8, с. 278]. Протягом другої половини I тис. після Р. Х. виникли такі фонетичні особливості: вибуховий задньоязиковий приголосний [g] перетворився у фрикативний [h] (замість *голо́ва* стали вимовляти *голо́ва*), у деяких говорах з'явилися приставні [v] і [ɣ] на початку слова перед голосними звуками: *восінь*, *гозеро*, давні звуки [ы], [і] злилися у специфічно український [и], відбулося взаємне зближення ненаголошених голосних [e]-[и] (*весна*, *село*), голосний [e] після [ж], [ч], [ш], й перед наступним споконвічним твердим приголосним перейшов в [o] (*женатый-жонатий*), ʒ на більшій частині етнічної території перетворився на [і] (*віче*) [9, с. 61].

Є. Тимченко виділив 25 фонетичних ознак української мови (послідовна рефлексія ʒ (ʒ) як і, злиття двох звуків [и] та [і] в одному [и], чергування етимологічних [o], [e] з [і] у нових закритих складах, тверда вимова приголосних перед [e] тощо) і зіставив їх з фонетичними рисами праслов'янської мови, з одного боку, та з фонетичними рисами інших слов'янських мов – з другого. Це дало можливість ученому прийти до висновку, що еволюція української мови пішла іншою дорогою, яку не можна вияснити, виходячи з гіпотези спільноруської мови: «на це не дозволяють спільні зміни з іншими, не східнослов'янськими, зміни, що їх, згідно з зазначеною схемою, бути не повинно, і що могли постати тільки, як в колишнім діалекті спільнослов'янського язика» [11, с. 9].

До фонетичних рис, що стали нашими національно-мовними визначниками, належать:

1. Розвиток повноголосних форм (кін. VIII–IX ст.) *волога*, *соромити*.

Джерело повноголосся у нашій мові, як вважають більшість дослідників, є проявом скитської, тобто іранської основи (субстрату) [12, с. 24–25].

2. Поява горлового (фрикативного [ɣ]) (кінець VI ст. – перша половина VII ст. – невдовзі після розпаду праслов'янської етномовної спільності) як найхарактерніша особливість фонетичної системи мов антської підгрупи [9, с. 46].
3. Губно-губний звук [ʏ] або [w] (*ходиʏ*) зафіксований у найдавніших текстах XI ст. [5, с. 5].
4. Приставні приголосні [в], [г], які сягають, можливо племінних діалектів волинян і древлян (*вулиця, горіх*) [13, с. 13–14].
5. Одним з найвагоміших визначників антської фонетичної системи, і зокрема української – є перетворення дифтонга [ie] в [i]. Фонетична українська риса перехід ѣ в і, як зазначає польський дослідник Т. Лер-Славінський, вже в XI ст. була усталена як одна з найхарактерніших [13, с. 15], за Ю. Шевельовим ця риса була у X–XII ст. [5, с. 11].
6. Утворення специфічно українського звука [и] (IX–XII ст.), який виник на основі старих запозичених [ы], [и]. К. Німчинов зауважив, що в праукраїнській мові вимова [і] ніколи не була настільки вузькою, щоб цілковито пом'якшувати попередні приголосні, як, наприклад, у російській [6, с. 182]. Передньо-середній звук [и] вимовляється без жодного напруження, серед усіх слов'янських мов лише в українській [13, с. 17].
7. Перехід [е] в [о] після [ж], [ч], [ш] й перед наступним твердим приголосним: *женатий-жонатий* [9, с. 20].
8. Деякі звукозміни, на думку Ю. Шевельова, сприяли посиленню «внутріскладової гармонії, що вимагала м'яких або пом'якшених приголосних перед голосними переднього ряду й непом'якшених приголосних перед голосними непереднього ряду; до їх числа належать суцільне м'якшення приголосних перед е· (ě) та слабким ь й утрата j- перед о та и в початкових складах. Зародження двоскладової гармонії голосних спостерігалось в дистрибуції е та о в залежності (по говірках) від голосного в наступному складі (*пъшоно* проти *пъшєниця*), у ході

формування повноголосу й, можливо, у звуженні *е та о* перед складом зі слабким ером» [14].

Значна частина своєрідних фонетичних рис української мови почала формуватися від V-VI ст. н. е. (праслов'янська мова), у так званий анто-склавинський час. З VI-VII ст. почали проявлятися перші протоукраїнські риси відповідних говіркових регіонів (києво-поліського і галицько-подільського) [14; 3, с. 421]. Українська мова як цілісність складається з середини XI ст. – це початок давньоукраїнського періоду в розвитку її діалектних регіонів, найперші вияви вирізненості яких можна датувати VI-VII ст. [2, с. 285-286].

Література

1. Грищенко А. П. Передмова. *Сучасна українська літературна мова* / За ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1993. С. 3–10.
2. Даниленко А. Юрій Шевельов як історик східнослов'янських мов. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССXXXIX. Львів, 2000. С. 270–288.
3. Кодлубай І., Нога О. Прадавня Україна. Історія. Культура. Вбрання. XXV тис. до н.е. VII ст. Львів, 2001.
4. Німчук В. В. Видання пам'яток української мови. *Вісник АН УРСР*. 1971. № 1. С. 69–71.
5. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 3–12.
6. Німчинов К. Українська мова в минулому і тепер. *Історія української мови: Хрестоматія* / Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ: Либідь, 1996. 288 с.
7. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Наук. думка, 2001. 440 с.
8. Півторак Григорій. Коли ж виникла українська мова? *Історія української мови* / Упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ: Либідь, 1996. 288 с.
9. Півторак Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: ВЦ «Академія», 2001. 152с.

10. Проблема існування спільної східнослов'янської мови [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>. Назва з екрана.
- 11.Тимченко Є. Слов'янська єдність і становище української мови в слов'янській родині. *Україна*. 1924. № 3. С. 3– 9.
12. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. № 2–3. С. 15–25.
13. Фаріон Ірина. Краса і сила: суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст. Львів: Видавництво Національного ун-ту «Львівська політехніка», 2007. 168 с.
14. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови. Харків: «АКТА», 2002. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.acta.com.ua/>. Назва з екрана.

§ 2. Відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках давньоукраїнської літературної мови

XI–XII ст., згідно з теорією Г. Півторака, – рубіж, від якого є вагомі підстави вважати українську мову самостійною, коли остаточно визначається своєрідність фонетичної системи української мови [18, с. 278].

Давньоукраїнська доба, на думку Ю. Шевельова, «уреальнюється внаслідок появи писемних текстів, а відтак і запровадження першої літературної мови. Це сталося наприкінці X ст., дарма що в Україні з тих часів не збереглося жодної пам'ятки. Найдавніший відомий текст (якщо не брати до уваги кількох незначних графіті, що з'являються десь із 1042 р., а також монет, викарбуваних князем Володимиром після його навернення у християнство приблизно між 990 і 1015 рр., з їхнім рудиментарним текстом) датується наступним сторіччям – Ізб. 1073. Деякі недатовані пам'ятки (особливо Гр. Бог. XI ст.), якщо судити з їхнього правопису, передують йому в часі. Отже, історичний період у розвитку української мови починається, у ґрунті речі, з середини XI ст.» [28].

Пам'ятки писемності становлять собою дуже цінне надбання нашої науки, культури. Писемні джерела XI–XIII ст. засвідчують риси, притаманні лише

українській мові, більшості її нинішніх говорів. Центром багатьох інновацій, очевидно, були говірки Київської землі. Деякі риси мовної системи говорів півдня Східної Славії, можливо, збереглися ще з праслов'янської доби (наприклад, *тверді або напівтверді приголосні [d], [t] та інші перед [e]*) [13]. Український мовознавець О. Колесса подає найважливіші фонетичні риси староукраїнських пам'яток: наявність [ы] замість ъ після плавних [л] та [р]: *яблыко (Житіє Сави XIII ст.), дрыва* (галицька грамота з 1424 р.); злиття [ы] з [и]: *прикрыває, риба* (Збірник Святослава 1073р.), *бити* замість *быти* (XIII слів Григорія Богослова); – жч замість жд: *дъжчь* замість *дъждь* (Галицьке Євангеліє 1144 р.), *дъжчю* (Городиський Апостол XII ст.) [9, с. 14].

На думку О. І. Бондаря, в XI ст. кількість диференційних мовних ознак сягнула критичного рівня – близько 15 фонетичних: ствердіння шиплячих; збереження м'якого [ц']; депалатація приголосних перед [e], [и]; відсутність редукції ненаголошених [e], [и]; зближення [e] та [и]; початок процесу депалаталізації губних [1, с. 93].

Типовими ознаками давньоукраїнських текстів Ю. Шевельов вважає такі: вживання ъ, який лише зрідка плутано з є (але є в корені телес-); жч < *zdj, zgj*; поплутання *въ-* з *и-* перед приголосним на початку слова; у київсько-поліських текстах *r* < *r'*; збереження *sk* перед *ě* та деякими іншими голосними переднього ряду; протягом майже століття (з 1125 р.) вживання и (й невживання ы) після *k, g, x*. У давньоукраїнських пам'ятках більшу частотність, на думку мовознавця, мають такі риси: тенденція до переходу ъ і ь наприкінці слова відповідно в у та і, якщо наступне слово, не відокремлене паузою, починається з *j-*; позначення м'якості прасл. *l'* і *n'*; з 1164 р. вживання "нового ятя" на місці *e* перед складом із занепалим ь [29].

У писемних пам'ятках XI ст., на думку Г. Півторака, засвідчено чимало українських орфоепічних особливостей: зокрема перехід вибухового [g] у [h], зближення ненаголошених [e] та [и]: [*se''lo'*], [*ve''сна'*] [19, с. 61]. Унаслідок занепаду редукованих теж чимало орфоепічних перетворень: пом'якшення приголосних [з], [ц], [с] у суфіксах – -ський, -зький, -цький, асиміляція [j] м'якими приголосними і як наслідок – їх подовження (*життя, зілля*)

[18, с. 277]. У поліських пам'ятках простежується стверділий [р] (*бурак, зорка*), тверді шиплячі [ж], [ч], [ш] (*чорны*) [19, с. 88].

У ділянці фонетичної системи В. В. Німчук визначає такі риси живої мови півдня Русі: 1. Зміна [e] в [o] після історично м'яких приголосних перед споконвіку твердими приголосними, незалежно від наголосу в слові, зокрема після шиплячих приголосних, [ц] та [j] (*й*). Явище відбите в текстах від XI ст. (*чоловѣкъ* – Ізборник 1073 р., *жона* – Ізборник 1076 р.; пор. рос. *человек, жена*). 2. Перехід давнього звука, що позначався буквою ѣ, у звук [i]. Процес почався в XI ст. і остаточно завершився в кінці XII – початку XIII ст. (*въ мироу вино пиющихъ* – Ізборник 1076 р., тобто «в міру»). 3. Збіг приголосних *ы* та *и* в середньому (українському) *и* відбивається вже в текстах XI ст. (*риба* – Ізборник 1073 р., *просыти, съвѣтъныкъ* – Добрилове Євангеліє 1164 р.) [13].

У говорах на більшості давньоукраїнській території виник протетичний (приставний) [в] (w), що засвідчують пам'ятки, починаючи з XII ст. (*вовъца* – Галицьке Євангеліє 1266 р.), однак на північному сході та сході зазначене явище, очевидно, віддавна було нерегулярним. Припускається, що на південному заході східного слов'янства дуже давно розвинувся й протетичний [г] (h). За нашими спостереженнями, протетичний [г] фіксується з XV ст. (*бито з гармать* – 1494 р.; від італ. *armata* – військо) [13].

Дивергенцію в давніх східнослов'янських говорах викликали явища, пов'язані з ствердінням й пом'якшенням приголосних. Ствердіння [р] відбивається вже південноруськими текстами XI–XII ст., західноруськими – з XIV ст. (*сътвороу* – Ізборник 1076 р.).

Губні напівм'які приголосні всередині слова перед приголосними стверділи в усіх східнослов'янських говорах, що засвідчують писемні тексти, починаючи з XII ст. (*нивъныхъ* – Добрилове Євангеліє 1164 р.). У цей же час або трохи пізніше поширюється ствердіння кінцевих зубних приголосних на всьому південному заході Русі, а на півночі збереглися м'які (пор. укр. *голуб* та рос. *Голубь*) [13].

У найдавніших писемних пам'ятках Південної Русі (XI–XIII ст.), за свідченням Л. А. Булаховського, можна констатувати звуковий бік мови, деякі

особливості південноукраїнських говірок [3, с. 44]. А. Ю. Кримський зазначає: «...писарі малоруські не хотючи робили описки в дусі живої мови, через це ми з-під церковнослов'янської кори виловлюємо загальні зариси південноруської мови, якою говорили люди в літописній Київській великокнязівській державі» [10, с. 260]. П. В. Владимиров твердить, що джерела Київської Русі ілюструють фонетичні, граматичні риси, що увійшли в систему української мови [5, с. 2–3].

Рефлекс довгого [o] – звук [y] в нових закритих складах фіксується в пам'ятках, починаючи з XIII ст. (*субутным* – Типографське Євангеліє № 6 XII – XIII ст.) [12]. На півдні, заході, північному заході Русі приголосний [v] вимовлявся як губно-губний звук [w], що відбивається в написанні у на місці в й навпаки (*прауда* – Ізборник 1073 р.; *уздумаль* – Смоленська грамота 1229 р.; *вгньмъ невъгасающимъ* – Євсевієве Євангеліє 1283 р.) [13].

Писемні пам'ятки всіх епох певною мірою відбивають вплив усного мовлення на літературну мову. Свідченням цьому є дослівні фіксації усної мови в різних писемних пам'ятках [11, с. 6]. Дуже показовий щодо цього шлях розвитку української літературної мови XIV–XVIII ст. На думку вчених, у давній книжній українській літературній мові було чимало живих усномовних елементів [4, с. 3].

У найдавнішій пам'ятці – Остромировому Євангелії, за свідченням М. М. Козловського, простежується ствердіння шиплячих [8, с. 33], перехід [з] перед к, п, т, х, ф у [с]: *испръва* (33), *раскопа* (80) [8, с. 50–51].

Досліджуючи мову Святославового збірника 1073 р., А. Розенфельд зупиняється на випадках вживання и замість ы і навпаки, і приходить до висновку: у збірнику Святослава дуже мало випадків вживання и замість ы: *рикаю* (180), *риба* (251), більше випадків вживання ы замість и: *трызны* (92), *давыда* (142) [21, с. 12], що свідчить про відповідну вимову [и]. Свистячий [з] у префіксах из-, без-, раз- зазнає асиміляції і оглушується: *бесплотъна* (9 об.), *расмотримъ* (12 об.) [21, с. 28]. Порівнюючи мову збірника Святослава 1076 р. з Галицьким Євангелієм XIII ст., В. Шимановський у монографії «Къ истории древнерусскихъ говоровъ» зазначає, що в збірнику наявні риси, властиві фонетиці української мови [27, с. 101–102].

З найдавнішого часу, як показують пам'ятки, як зазначає І. Огієнко, «вимовляли чужі слова з г, а не г; з л, а не ль: *Платон*, а не *Плятон*; *грек*, а не *грек*. Це так звана грецька система вимови чужих слів, вона сильно защепилася в нашій мові за княжих часів і позостається в народі панівною аж до часу теперішнього» [16, с. 134].

Східнослов'янська мовна територія за вимовою спільнослов'янського звука *g* дуже рано поділилася на дві великі діалектні зони; південну – з фрикативним *ɣ* (згодом у частині говорів він перейшов у фарингальний *h*) та північну – з *g*. Хронологія переходу *g* в *h* точно не з'ясована. Можливо, процес *g* > *h* почався ще в спільнослов'янську добу. Випадки написання *x* на місці *g* у південних пам'ятках XI ст. (*ходъ* замість *годъ* – Ізборник 1073 р.), мабуть, указують на тенденцію позначати буквою *x* фрикативний *ɣ* чи фарингальний *h*. У галицьких грамотах XIV–XV ст., написаних латинськими літерами, замість *g* вживається *h* [13].

Лінгвістичний аналіз давньоукраїнських пам'яток з ареалу сучасної України дає підстави вважати, що заключним етапом процесу формування української мови як самостійної мовної системи був занепад зрудекованих *ъ*, *ь*, який в південно-західних протоукраїнських говорах завершився в першій половині XI ст. Виникла чимала кількість фонетичних перетворень: перехід [o], [e] в [i] в новозакритих складах (*віл*, *ніч*), поява сполучень -ри-, -ли- у позиції між приголосними (*глитати*, *дрижати*), зміна приголосних [л] в [ʎ] (*вовна*), пом'якшення [з], [ц], [с] (*польський*, *чорторизький*, *галицький*), асиміляція [j] м'якими приголосними (*суддя*, *ніччю*) [18, с. 277].

Досить яскраві ознаки старої української мови у пам'ятці «Слово о полку Ігоревім». Основою мови «Слова» є жива усна східнослов'янська мова [20, с. 125]. Для мови «Слова» характерні поодинокі випадки вимови ненаго-лошеного [и] як [e]: *Володимерь* [23, с. 9], збереження дзвінкості перед глухими: *тажко* [23, с. 59], перехід [e] в [o] після шиплячих: *чолка* [17, с. 145], є випадки пом'якшення [ц]: *вдовицю* [22, с. 35]. Звуковий бік мови «Слова о полку Ігоревім» характеризує В. Чапленко [26, с. 14].

Поодинокі випадки вимови ненаголошеного [и] як [е] характерні і для «Повісті минулих літ» (XI ст.): *Володимеръ*, у Євсевієвому євангелії 1282 р. фіксується теж [e] на місці ненаголошеного [и] – *да ж(е)вотъ имоутъ* та ін. [13].

У мові творів В. Мономаха, як констатує С. Обнорський, виявляється асиміляція з (у прийменнику без) перед [с]: *бе сорома* (223), *бе сѣмене* (572) [17, с. 36–37].

У давніх пам'ятках фіксується перехід [е] в [о] після шиплячих перед дальшим твердим приголосним: *пиона* – «Руська правда» [22, с. 41], *носящому* – в Лѣствиці XII ст. Групи рь, ль, лъ між приголосними зустрічаються в «Житії Сави Освященного» XIII ст.: *яблыко*, в Луцькому Євангелії XIV ст.: *скрыжет* [3, с. 59].

Проводячи спостереження над мовою пам'яток, зокрема Мстиславового Євангелія (XII ст.) [7], Київського літопису (XII ст.) [12], галицько-волинських пам'яток [2]; [24], дослідники не зосереджують увагу на вимовних особливостях, а характеризують фонетичні риси джерел, зокрема перехід [ѣ], [о], [е] в [і] та ін.

Досліджуючи мову Виголексинського збірника XII–XIII ст., О. Соболевський виділяє випадки вживання е на місці и: *преде ревы* (5) і навпаки и на місці е: *мы находимъ в учиницы* (153) [24, с. 98].

Ствердіння приголосних перед [е] простежується у XII–XIII ст. [14, с. 11], ікавізм теж у XII–XIII ст. Перехід [о], [е] в [і] відбувався переважно через и, що засвідчують пам'ятки: *Ларивунъ*, *Василювъ* [25, с. 153].

У південно-західних говірках території Київської Русі приблизно в XIII–XIV ст. (після ствердіння приголосних перед е) сталася повна асиміляція [j] до попереднього приголосного, внаслідок чого в більшості їх виникли подвійні консонанти (*в безаконъни* – Успенський збірник XII–XIII ст.). У частині південних говорів [j] злився з приголосним, а не асимілювався. Можливо, на це вказує написання *печалю и лестю* (Буцацьке євангеліє XIII ст.) [13].

Поодинокі випадки вживання и на місці ненаголошеного [e]: *в зимли* (109), е на місці ненаголошеного [и]: *блговолєнєємь* (71) зустрічаються, за свідченням В. В. Німчука, у Київському Псалтирі XIV ст. [15, с. 15].

Приголосний [л] на місці колишніх сполук љ, љл між приголосними та в формах минулого часу (історично-активних дієприкметниках) чоловічого роду в українських та білоруських говорах і прилеглих до них говорах окраїн південно-західної території російської мови перейшов у в. У пам'ятках це явище фіксується від XIV ст. (*наводнивься и всю землю покрывъ и до насъ пролиавься* – список «Слова» митрополита Іларіона), але виникло воно, очевидно, раніше, в XIII ст. [13], хоч натрапити на перехід [л] у [в], як зазначає В. М. Русанівський, можна й у пам'ятці «Руська правда» (XI ст.): *коупивъ* (18) [22, с. 41].

Отже, деякі особливі риси, що характеризують мову півдня Східної Славії, виникли ще в прасхіднослов'янський період, тобто до IX ст. – гортанний [h], білабіальний [w] та деякі інші фонетичні, які нині визначити важко. Сукупність основних визначальних рис, що характеризують лінгвосистему півдня Русі (насамперед звукову), чітко виділяється вже в XI–XII чи на початку XIII ст. Цю лінгвосистему є всі підстави називати давньою руськоукраїнською (українськоруською) мовою [13]. Академік Ю. Шевельов говори VI–VII ст., у яких припускаються елементи, що нині характеризують українську мову, називає протоукраїнською мовою, а відповідні діалекти від IX до кінця XIV ст. – староукраїнською [28].

Дані наукових досліджень, якими ми скористалися, дають підстави твердити про досить прозорі риси нової української літературної мови вже в давньоукраїнських пам'ятках. Ці риси, зокрема фонетичні, помітні вже в XII столітті. Ближче до середини XIII і початку XIV ст. фонетична специфіка української мови стає виразнішою. У наукових працях подаються в основному фонетичні явища, специфічні для української мови, але є й суто вимовні.

Література

1. Бондар О. І. До питання про час виникнення української мови. *Мова: структура, суспільство, культура*. Одеса, 2012. С. 90–95.
2. Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії: Зб. іст.-філол. відділу УАН. Київ, 1927. № 48, 94 с.
3. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Київ: АН УРСР, 1956. 220 с.
4. Взаємодія усних і писемних стилів мови / М. А. Жовтобрюх, Г. М. Колесник, К. В. Ленець та ін.; Відп. ред. М. М. Пилинський. Київ: Наук. думка, 1982. 180 с.
5. Владимировъ П. В. Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности от XI до XVII ст. Киевъ : Тип. Завадзкаго, 1890. 42 с. (Чтения в Ист. об-стве Нестора Летописца; Кн. 4.)
6. Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови. *Мовознавство*. 1976. № 4. С. 62–70.
7. Карский Е. Особенности письма и языка Мстиславова Євангелия (XIIст.). *Русский филологический вѣстникъ*. Варшава, 1895. Т. 34. С. 169–193.
8. Козловскій М. М. Изслѣдованіе о языкѣ Остромирова Євангелія. *Изслѣдованія по русскому языку*. СПб., 1885 – 1895. Т. 1. С. 1–131.
9. Колесса О. Погляд на історію української мови. Прага, 1927.
10. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. В 5 т. Київ, 1973. Т. 3. С. 252–283.
11. Матвіяс Г. І. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами*. Київ: Наук. думка, 1977. С. 5–31.
12. Мельничук О. С. Про мову Київського літопису XII століття. *Мовознавство*. 1983. № 2. С. 39–49.
13. Мова (В. В. Німчук). [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult01.htm>. Назва з екрана.
14. Німчук В. В. Періодизація як напрямок генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 3–15.

15. Німчук В. В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 року. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 9–21.
16. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Наук. думка, 2001. 440 с.
17. Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. Москва – Ленинград: АН УРСР, 1946. 199 с.
18. Півторак Григорій. Коли ж виникла українська мова? *Історія української мови: Хрестоматія*. Київ: Либідь, 1996. С. 270–280.
19. Півторак Григорій. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: ПАТ «Віпол», 2014. 280 с.
20. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ: Вища шк., 1971. 423 с.
21. Розенфельд А. Языкъ «Святославова изборника 1073». Варшава: Тип. Варш. Учеб. округ., 1899. 49 с.
22. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001. 392 с.
23. Слово о плъку Игоревѣ Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. Київ: Дніпро, 1985. 174 с.
24. Соболевский А. Очерки изъ истории русского языка. Б. м. и Б. и., 1884. 156 с.
25. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. 324 с.
26. Чапленко В. Мова «Слова о полку Ігоревім». Вінніпег, 1950. 32 с.
27. Шимановский В. Къ истории древнерусскихъ говоровъ. Варшава: Тип. Ковалевского, 1887. 222 с. (розд. паг.).
28. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови. Харків: «АКТА», 2002. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.acta.com.ua/>. Назва з екрана.
29. Shevelov J. G. A Historical phonology of the Ukrainien Language. Heidelberg, 1979, p. 748–752.

§ 3. Відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках староукраїнської літературної мови

Українська літературна мова XIV–XVIII ст. представлена діловими документами, літописними, історичними, полемічними та художніми творами. На відміну від літописів та інших літературних джерел, які мали лише елементи народної мови попередніх часів, українські грамоти відзначаються широким використанням народної мови. Грамоти є пам'ятками письма, а письмо, як правило, зв'язане з певною традицією, довгий час зберігає деякі свої риси, набуті за попередніх епох [18, с. 127]. Однак, незважаючи на традицію письма, українські грамоти XIV–XV ст. тісно пов'язані з життям і побутом, мова їх близька до тогочасної розмовної української мови, зберігає значні діалектні особливості. Лінгвістичний аналіз переконує, що мова староукраїнських грамот XIV–XVI ст. не являє собою простого копіювання діалектного мовлення, в ній у певній системі поєднані старокнижні й народні елементи, отже, це мова унормована, хоч, природно, для тієї доби не всі її норми були сталі й послідовні [12, с. 63].

Мова українських грамот XIV–XV ст. найбільше зближена з тогочасною живою розмовною українською мовою. В українських грамотах спостерігаються всі ті фонетичні риси, які зустрічаються ще в XII–XIII ст. і згодом стали типовими рисами мови української народності. Але в мові грамот ці риси становлять уже звичайне явище, а не поодинокі випадки [33, с. 142]. Мову грамот XIV–XV ст. характеризують: І. Свенціцький у праці «Нариси з історії української мови» (1920) [35], Ф. П. Медведєв у праці «До характеристики фонетичної системи мови українських грамот XIV–XV століть» (1959) [17]. Особливо широко представлено в писаних пам'ятках XIV–XV ст.: перехід [e] в [o] після шиплячих та [j] перед наступним твердим приголосним: *пришодъши* [35, с. 67], *чоловѣкъ* [17, с. 14], звукосполучення [ри], [ли]: *дрижати* (46), *криницями* (65) [18, с. 140–141].

Аналізуючи мову пам'яток кінця XIV – поч. XV століття, А. А. Москаленко визначає ті ж самі фонетичні риси: перехід [e] в [o] після

шиплячих, звукосполучення [ри], [ли] [23, с. 33], а також спрощення груп приголосних: *власное* [24, с. 36].

У грамотах центральної України найбільш виразними є випадки асиміляції дзвінких приголосних в середині слів: *вѣшно* [3, с. 12]. У грамотах Західного Полісся відображено регресивну асиміляцію за місцем творення: *роширити* [37, с. 14–15]. З найвиразніших фонетичних особливостей грамот Галичини В. М. Русанівський відзначає: послідовне чергування [в] і [у] (оузаль і взаль), перехід [е] в [о] після шиплячих (*ничого*) [37, с. 17].

У мові молдавських грамот XV століття, за свідченням Л. В. Веневцевої, простежуються такі фонетичні особливості: спрощення у групах приголосних стн, здн, рдц, стц: *почесному* (1,5), *на мисцѣ* (11,3551), *серца* (11,257); відбиття асиміляції [й] м'яким приголосним: *обвезаннѣ* (11,284) [2, с. 194–195]. Асимілятивне подовження м'яких перед [j], М. Мозер хронологізує для українського мовного простору XV–XVI ст. [20, с. 57]. Австрійський мовознавець наголошує й на інших звукових рисах пам'яток XV–XVI ст., зокрема помірній твердості шиплячих та [p], рефлексії у вигляді і [е], [ě], [о] [20, с. 58]. В. Мойсієнко, вважає, що [і] на місці [о] до XVIII ст. можна простежити лише на незначній українській території [21].

Фонетичні особливості, які послідовно відзначалися дослідниками у багатьох пам'ятках попереднього періоду, починаючи з Київського, і які стали українськими, зокрема лабіалізація [е] після шиплячих, вживання *ри*, *ли* у відкритих складах, відбиті у грамотах Литовсько-Руської держави [12, с. 69], у Пересопницькому Євангелії [33, с. 156], перекладеному в 1556-1561 pp., у мові українського травника XVI ст. [28, с. 45–46], а також на сторінках богослужбових книг [32, с. 11–13], писаних слов'яноруською мовою.

Ю. Шевельов зазначає, що в період від ранньосередньоукраїнської до середньоукраїнської доби наявна низка асимілятивних змін: огублення *l* після *o* (*volk* > *vo[w]k*); уподібнення *j* до попереднього м'якого приголосного (*hrú[d'j]a* > *hrú[d'd']a*); у діалектах (південно-західних) пересунення *a* вгору й перетворення його на *e* після пом'якшених приголосних (*[t'á]myty* > *[t'é]myty*); ствердіння середньопіднебінних стало основою зміни асимілятивного

характеру (*/ʒ'ájba > žába*). Засада асимілятивного пристосування потім була поширена, як вважає вчений, «з рамців одного складу на двоскладові сполуки, надто на підлитовській Україні; в декотрих словах перед складом із наголошеним *a* здійснився перехід *o > a* (*bohátyj > bahátyj*); за аналогічним правилом застосовано «укання» (*kožúx > k[u]žúx*), а в багатьох місцевостях також "икання" (*vedé* проти *v[y]dý*)». Ю. Шевельов акцентує увагу на спрощенні приголосних, що складалися з трьох звуків, зазвичай відбувалося в межах кореня або на межі кореня та суфікса, але на межі префікса та кореня – значно рідше, на новому статусі дзвінкості/глухості приголосних (*vesty > vezty*), подвоєнні приголосних (*bezakonъ > bezzakónnyj*; тип *hrúdd'a*), на вставних голосних в прикінцевих складах слів і основ (це розпочалося насамкінець періоду) за взірцем парадигм із чергуванням *e/o: Ø* (*ohn' > vohón' : vohnjú*, як *son : snu*) [38].

До XVI століття належить рукопис важливої староукраїнської писемної пам'ятки «Розмова». Хоча в рукописі пам'ятки, як твердить М. А. Жовтобрюх, переважають традиційні написання слів, усе ж у ньому добре відбиваються окремі фонетичні особливості живої української мови: спрощення в групах приголосних (*щасливою, позно, власний*), звукосполучення [ри], [ли] у відкритому складі з давньоруських рь, ръ, ль, лъ (*отрымати, лий*) [10, с. 31–32].

Поширення в кінці XVI – на початку XVII століття друкарства в Україні, розквіт шкільної освіти вимагали спеціальних підручників з граматики і правопису. У цей час в Україні з'являється «Граматіка словенска» Лаврентія Зизанія (1596) і «Граматіка славенскія правильное синтагма» М. Смотрицького (1619). Це були граматики не української, а книжної слов'яноноруської мови, але тексти, що передують граматиці Л. Зизанія, містять живомовні фонетичні риси. Цьому підтвердження є, зокрема, збереження твердих шиплячих: *кусишь, чого, чом* [30, с. 28].

У «Граматіці» М. Смотрицького зафіксоване важливе вимовне правило, яке відбиває особливості української мови, – вимову [и] як звука середньо-високого піднесення, а також простежується й така риса української фонетики, як

твердість приголосних перед [e] [25, с. 36]. Автор «Граматики» розрізняє фарингальний звук [ɣ] і задньоязиковий [ɣ], подвоює приголосний [н] у прикметниках: *истинный* [26, с. 99].

У граматичі Івана Ужевича 1643 р відбито явище ствердіння губних і [p], наявність звукосполучень [ри], [ли] [1: XXIV]. Заслуговують на увагу написання – *в пагарѣ – на доле* (486), які, як вважає О. Горбач, позначають вимову ненаголошеного [ѣ] як [e/и] [7, с. 6]. У граматичі Івана Ужевича простежується перехід [e] в [o] перед наступним твердим приголосним (84₂) – *четыри при четвертый, шостый при шестъ*. Втрата подвоєння в іменниках середнього роду після голосних перед давнім -ѣ, напр.: *кована* (45₁), *панована* (276) [40, с. 88–89]. У граматичі зафіксовані загальноукраїнські фонетичні риси, хоча характер певного матеріалу свідчить про перевагу південно-західних говорів.

Особливої уваги заслуговують і перші словники. Першим словником тлумачного типу був «Лексис сирѣчь реченія, вѣкратѣ събранны и из словенского языка на простый рускій діалект истолкованы» Л. Зизанія. За спостереженням В. В. Німчука, у «Лексисі» представлено важливі риси фонетичної системи української мови XVI століття: *спрощення у групах приголосних (борозна), твердість [p] (говору), м'якість [ɥ¹] (каганца)* [27, с. 21].

Велике значення в історії української мови має «Лексиконъ славеноросскій и именъ тлъкованіє» Памви Беринди. Досліджуючи цю пам'ятку, В. В. Німчук виділяє такі основні фонетичні особливості: 1) *зустрічається [u] на місці ненаголошеного [e] і навпаки: чирвонаго* (468), *минѣ* (118); 2) *[o] після шиплячих: шолкъ* (307) [29, с. XXVII–XXVIII]; 3) *знайшли відображення [дж̣], [ждж̣], [дз̣]: раджѣне* (239), *дрожджѣ* (256), *дзвиню*; 4) *наявне фонетичне подовження приголосних: ро(з)золла* (202); 5) *засвідчено асимілятивні і дисимілятивні зміни: вутки, призьба, хто* [29, с. XXIX–XXX], тобто це ті вимовні особливості української мови, більшість яких згодом стала орфоепічною нормою.

За дослідженням П. Житецького, для книжної мови XVII століття характерні тверді шиплячі: *мѣчь*, зате збереглася м'якість свистячих приголосних, наприклад: [с] вимовляється м'яко в суфіксі -ськ-: *паньський*, звідси за аналогією і м'яка вимова [з] у словах типу *низький* [9, с. 74 - 75].

У пам'ятках польської доби, на думку І. Огієнка, зустрічаються чужі слова з г та ль: *грецький*, *Льондон*. З XV ст. [г] передавалось через кг, а з 1591 р. через г, який було узято з тогочасної грецької азбуки [31, с. 158-159].

У пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. поодинокі відбивається подовження приголосних: *именне* (58, ВК 1593); *Иллиною* (95, ОК 1679) [22, с. 318], непослідовно відбито асиміляцію за глухістю дзвінкістю у префіксі од-: *одъ князя* (315), *одъ пульту* (392 ВК), але *отъ попелу* и *отъ комяг* (197 Брест 1583); у префіксі роз- : *рописавъши* (393), *росправил* (5 зв. ЖМ 1538), але *разказали* (108, ВК 1567) [22, с. 324]. В. М. Мойсієнко зазначає, що досить широко у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI-XVII ст. відображена асиміляція за місцем і способом творення: *ж житомъ* (63 ЖК 1584), *свецких* (218 Соболя) [22, с. 326], *проси(с)ся* (175 ЖК 1643) [22, с. 329]; дисимілятивні процеси: *нихто* (108 ВК 1653; 105 ЛК 1561), але розподібнення чн - шн відсутні: *ру(ч)нико(в)* (46, ЖК 1584); спрощення в групах приголосних: *чесного* (100 ЛК 1561), *не(с)ча(с)ливого* (165 ЖК 1609), але *щастливого* (65 ЛК 1545) [22, с. 327]; явище подвоєння при творенні прикметників та дієприкметників: *каменные* (ЛК), *везаннымъ* (77), але *неподбираныхъ* (78 ОК 1632) [22, с. 329].

Однією з найвидатніших історіографічних пам'яток і одним з надійливіших джерел XVII століття є літопис Самовидця. На сторінках літопису Самовидця відображена одна з найтипівіших фонетичних особливостей української народної вимови, що стала уже традиційною у книжній літературній мові – оглушення префікса [з-] перед глухими приголосними: *спитка*, *спотребу*, *сточитися* [15, с. 186–187]. Цінним надбанням української мови XVIII століття є літопис С. Величка. Літопис Величка, на думку О. Т. Волоха, відбиває звукові процеси, які властиві

загальнонародній українській мові, зокрема злиття давніх звуків [ы] та [и]: *приникнувши* (3), *виходити* (11) [4, с. 158], у префіксах з- (із-), роз-, воз- перед кореневими глухими [з] змінюється на [с]: *стверженную* (7), *воспламенило* (41), *розказати* (55). Але перед кореневим с приголосний [з] не змінюється: *розсилаєть* (133), *возтали* (208), хоча є й *ссылатися* (214). У вживанні префікса від- (оть-) Самійло Величко дотримувався етимологічного принципу: *отваги* (2), *отбѣраєть* (152), *але одсѣкти* (48) [5, с. 170–171]. У літописі знаходить відбиття асиміляція на стику кореня і суфікса: *прозбою* (21), асиміляція свистячого наступним шиплячим: *рожжаковало* (187) [5, с. 172], у переважній більшості випадків асиміляція [й] попереднім м'яким приголосним: *Запорожжя* (7), *розданню* (14) [5, с. 174]. Спрощення груп приголосних у літописі засвідчується у таких словах: *намѣсникъ* (212), *щасливе* (6) [12, с. 65].

За свідченням П. Житецького, у літописі Граб'янки XVIII століття представлені такі фонетичні особливості: 1) збереження дзвінких приголосних перед глухими: *прикажчики* (190), *запорожці* (1921,2); 2) асимілятивне подовження приголосних: *сповѣданне* (169), *Запорожжа* (189); 3) часто зустрічається у замість о в дієслівному суфіксі -ова-: *зазимуваль* (252) [8, с. 12].

Величко і Граб'янка помітно відходять від традиційної орфографії і проявляють тенденцію до ширшого використання народнорозмовних елементів у порівнянні з письмом XVII століття.

Рукопис Климентія Зіновієва «Вірші. Приповісті посполиті» фіксує риси південно-західного діалекту та загальноукраїнські. Наприклад: відповідно до вимови [и] на місці ненаголошеного [е]: *на хрыбетъ* (226), ствердіння шиплячих: *зажывати* (38), асимілятивні та дисимілятивні зміни: *ни щимъ* (235), *выжжєть* (228), *прозбою* (17), *вы(ш)ше* (204), *ро(ш)чину* (238), оглушення [з] у префіксі та прийменнику: *с тебе, с перцем* (225), *спливу* (227), *с хаты* (235), *схочет* (230), *скоштовавъ* (237), *ропустивъ* (229), *але розказуєть* (222) [19, с. 157], спрощення в групах приголосних: *сонце* (240), *позно* (235) [19, с. 158]. Хоча збірка К. Зіновієва свого часу й не була надрукована, характер мовного матеріалу свідчить про потужний вплив народнорозмовного джерела

на писемні тексти. Рідко у пам'ятках старої української літературної мови фіксується вимова свистячих перед шиплячими як шиплячих. У фразеологічній збірці Климентія Зіновієва зустрічається: *Бувъ ко(н) да з(ъ)жженъ, жаднои свасцъ по ковбасцъ* (225); *дымомъ и щадомъ* (226), *в ро(ш)чину* (238), *я (к) борцъ ни щимъ* (238), *але сорочці* (226), *мицѣ* (231), *бо(ч)цѣ* (232). Африкатизація [д], [т'] іноді передається: *лю(д)зского* (250), *лю(д)зскости* (137); *ой жаль да не ве(р)неця до гори чубко(м) переве(р)неця* (240), хоча значно переважають традиційні написання: *лю(д)скіи* (229), *спи(т)са*, *спи(т)ца* [19, с. 158]. Є в мові творів К. Зіновієва, як зазначає В. М. Русанівський, [г], [ѣ], твердий [р], твердий [ц]: *ковбасцы, ратовати, творцы* [34, с. 109]. Ці мовні факти та інші свідчать, що «витвори усної народної творчості, її мови все більше тиснули на писемну літературу і її мову» [14, с. 113].

У «Синописі» І. Гізеля (1681р.), за свідченням Міхаеля Мозера, простежується вимова ненаголошеного [е] як [и] та [и] як [е]: *Гидиминъ* (352) [20, с. 177], *Семіонъ* (359) [20, с. 178], асиміляція -тс як [ц] *сармацкимъ* (152), *Каравацкую* (199) [20, с. 176].

Серед пам'яток, написаних староукраїнською мовою, мова творів І. Галятовського, на думку В. М. Русанівського, найближча до народної: зустрічається е замість и: *шороко*, и замість е: *Динисович*; твердий [р]: *по мору*, вживається од- перед сонорним та дзвінким приголосним: *оддаль, одвернули* [34, с. 119-120].

У пам'ятках XVII–XVIII ст., за свідченням І. Г. Матвіяса, простежується вживання фрикативного [г] та проривного [г] (*говорити, гвалтъ*), вживання іменників середнього роду з подвоєнням і без подвоєння (*плате, волоссе*), вимова [ѣ] як [і], але передача літерою ѣ (*барвинокъ*), перехід [о], [е] в [і], а також в у, ю в новозакритих словах (*пінъ, тулько, повювъ*) [16, с. 23].

Фонологічні процеси середньоукраїнського періоду, на думку Ю. Шевельова, мали в порівнянні з попередніми часами низку нових рис як у плані їхньої внутрішньої мотивації, так і щодо географічної дистрибуції. Щоправда, деякі звукозміни – лише продовження та завершення еволюційних процесів, що

намітилися ще за ранньосередньоукраїнської доби (кінець XIV – кінець XVI ст.). До них належать просунення вперед **u**₂ та **'u** з перетворенням їх на **ü** та **i** (йдеться про первісні давньоукраїнські звуки **o** та **e**: **kut** > **küt** > **kit**, **ut'u** > **ut'ük** > **utík**), а також розщеплення прикінцевих складів із двома верхів'ями звучності щоразу на два склади (**vitr** > **víter**), чим просто поширено на цю позицію давніше потрактування таких самих складів у коренях. Головна тенденція цих звукозмін полягала в переході «від однотоннішого до модульованішого промовляння: «зайві» склади зазнавали приподібнення до сусідніх і відтак усічення (наприклад, у закінченнях прикметників типу **molóje** > **maléje** > **malé**); у межах одного або двох сусідніх складів відбулося кілька припасовань: **jy** > **ji**, в говірках також **aw** > **ow** (дав > дов) та **y** > **u** після губних (**міло** > **му́ло**), **uw** > **u** (**ру́вний** > **ру́ний** 'рівний'); у словах з двома звуками **r** їх замінювано на **l** + **r** (**рі́цар** > **лі́цар**); навіть появу вставного голосного в словах типу **ві́тер**, можна вважати за різновид такого припасування. Часткова редукція ненаголошених голосних створила передумови для посилення ролі приголосних. Із цим пов'язана поява нових приголосних фонем **g**, **dz**, **x**^w та частіше вживання **дж**. Ще вагомішою була зросла вартість такої ознаки, як м'якість приголосних. Це здійснено двома різними шляхами: в центральних і східних регіонах країни збільшився діапазон фонематичного м'якшення, що його запроваджено перед **i** (**dil** 'долина' проти **[d'i]lýty** 'паювати'), перед **o** (внаслідок переходу **e** > **o** перед зубними: **sl'ozá**) та, ймовірно, перед **y** в закінченнях прикметників (**сі́ний** = **[sýn'yj]**). На заході натомість (або на додачу) м'якість посилено суто фонетичної на зміну апікальній палаталізації прийшла дорсальна (**vis'** > **viś**), **t'**, **d'** перетворилися на **k'**, **g'** (**[d'id]** > **[g'id]**), звукосполюка **s't'** асибілювалася, давши **s'c'** або навіть **ść** (**[st']iná** > **[s'c']iná** або **[ść]iná**)» [38; 39].

Мова творів Г. Сковороди – представника української літературної мови XVIII – має характер суміші церковнослов'янської, старокнижної української та живої розмовної мови. Серед фонетичних рис зустрічаються: ствердіння губних і **[p]**: *голуб* (209), *горким* (368) [6, с. 18], подовження приголосних: *голляхь*, *орання* [36, с. 253], замість ненаголошеного **[o]** іноді з'являється у:

кузуб, простежується спрощення у групі приголосних: *щаслив, несчастное* [13, с. 42]. Г. С. Сковорода не залишив нам жодного твору, написаного живою українською мовою. Але його мова мала виразно український характер, надавала їй цього характеру, насамперед, фонетика [11, с. 66]. У мові творів Г. С. Сковороди досить повно відбито процес становлення фонологічної системи української національної мови, що в той час уже активно формувалась на основі південно-східного діалекту [11, с. 70].

Розглянувши особливості української народної вимови, відображені у пам'ятках середньоукраїнської доби, можемо висловити окремі думки з приводу важливої проблеми – зв'язку нової української літературної мови із старою, адже у науковій літературі існують різні погляди на зв'язок нової української літературної мови із старою літературною мовою. Дехто із мовознавців вважає, що між старою й новою українською літературною мовою немає наступності. Але наявність народнорозмовних, у першу чергу загальноукраїнських, вимовних явищ у пам'ятках, писаних староукраїнською мовою, є свідченням того, що для нової української літературної мови був підготовлений ґрунт у старій літературній мові.

Орфоепічні особливості нової української літературної мови сягають корінням у стару літературну мову, де, незважаючи на книжний характер, відбиті особливості народної вимови, що згодом стали орфоепічними.

Література

1. Білодід І. К., Кудрицький Є. М. Іван Ужєвич і його граматика. *Іван Ужєвич. Граматика слов'янська*. Київ, 1970. С. XVII–XXVI.
2. Венєвцева Л. В. Фонетичні особливості молдавських грамот XV сторіччя. *Уч. зап. Харк. ун-ту*. 1960. Т. 111: Тр. філол. фак-ту. Т. 9. С. 181–196.
3. Взаємодія усних і писемних стилів мови / М. А. Жовтобрюх, Г. М. Колесник, К. В. Ленець та ін.; Відп. ред. М. М. Пилинський. Київ: Наук. думка, 1982. 180 с.

4. Волох О. Т. Из досліджень фонетичних особливостей мови літопису С. Величка. *Уч. зап. Харк. ун-т.* 1960. Т. 111: Тр. філол. фак-ту. Т. 9. С. 157–167.
5. Волох О. Т. Фонетичні особливості української літературної мови початку XVIII століття. *Уч. зап. Харк. ун-т.* 1960. Т. 111: Тр. філол. фак-ту. Т. 9. С. 169–179.
6. Гнатюк Г. М. Мова творів Г. Сковороди. *Українська мова в школі.* 1958. № 3. С. 16–23.
7. Горбач О. Рукописна «Грамматыка словенская Івана Ужевича з 1643 й 1645 р.». *Історія граматики на Україні.* Перевидання. Львів, 1992. С. 3–22. (Наук. зап. техніко-господарського інституту. Мюнхен, 1967; Т. 17).
8. Житецкий П. «Энеида» Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка. Київ: Київская старина, 1900. 174 с.
9. Житецький П. Нарис літературної історії української літературної мови в XVII в. Львів: Укр. вид-во, 1941. 203 с.
10. Жовтобрюх М. А. Важлива пам'ятка української літературної мови. *Українська мова і література в школі.* 1979. №1. С. 29–35.
11. Жовтобрюх М. А. Відбиття процесу становлення фонологічної системи української літературної мови у творах Г.Сковороди. *Мовознавство.* 1972. № 4. С. 59–71.
12. Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови. *Мовознавство.* 1976. № 4. С. 62–70.
13. Кобилянський Б. Лекції з курсу «Історія української літературної мови». Львів: ЛДУ, 1965. 64 с. [На правах рукопису]
14. Курс історії української літературної мови / За ред. Білодіда І. К. Київ: АН УРСР, 1958. Т. 1. 595 с.
15. Літопис Самовидця / За ред. Я. І. Дзири. Київ: Наук. думка, 1971. 207 с.
16. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998. 162 с.

17. Медведєв Ф. П. До характеристики фонетичної системи українських грамот XIV- XV ст. Питання історичного розвитку української мови: Тези доп. міжвуз. наук. конф. Харків, 1959. С. 11–16.
18. Медведєв Ф. П. Звукові процеси завершального періоду формування мови української народності та відбиття їх в українських грамотах XIV – XV ст. *Уч. зап. Харк. ун-ту*. 1960. Т. 111: Тр. філол. фак-ту. Т. 9. С. 121–144.
19. Микитин М. Л. Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці «Вірші. Приповідки [або те(ж) присловія] посполитые...» Климентія Зіновієва. *Мова та стиль українського фольклору*. Київ: ІЗМН, 1996. С. 154–160.
20. Мозер Міхаель. Причинки до історії української мови. Вид. 3-тє, перегл. й поправл. Вінниця: Нова Книга, 2011. XVI. 831 с.
21. Мойсієнко Віктор. «Причинки до історії української мови» Міхаеля Мозера – неупереджена оцінка мовного українського минулого. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/42972275>. Назва з екрана.
22. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 448 с.
23. Москаленко А. А. Конспект лекцій з української діалектології. Одеса: Одеськ. педагог. ін-т, 1940. 149 с. На правах рукопису.
24. Москаленко А. А. Правопис українських грамот XIV-XV ст. Тези доп. наук. конф. філол. фак-ту. Одеса, 1965. С. 36–37.
25. Німчук В. В. Граматика Смотрицького – перлина давнього мовознавства. *М. Смотрицький. Граматика*. Київ: Наук. думка, 1979. С. 7–111.
26. Німчук В. В. «Граматіки славенскія правилноє синтагма» М.Смотрицького. Німчук В. В. *Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст.* Київ: Наук. думка, 1985. С. 89–145.
27. Німчук В. В. «Лексис» Лаврентія Зизанія – перший український друкований словник. *Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская*. Київ: Наук. думка, 1964. С. 7–22.
28. Німчук В. В. Мова українського травника XVI століття. *Мовознавство*. 1976. № 5. 43–56.

29. Німчук В. В. Памво Беринда і його «Лексіконъ славенорwсскій и именъ Тлъкованіє». *Лексикон славенороський Памви Беринди*. Київ: Вид-во Академії наук України, 1961. С. V–XXXVI.
30. Німчук В. В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Грамматіка словенска» Л. Зизанія. *Лаврентій Зизаній. Граматика словенська*. Київ: Наук. думка, 1980. С. 5–55.
31. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Наук. думка, 2001. 440 с.
32. Огієнко І. Нариси з історії української мови. Варшава, 1927. 216 с.
33. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ: Вища шк., 1971. 423 с.
34. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001. 392 с.
35. Свенціцький І. Нариси з історії української мови. Львів: Діла, 1920. 99 с.
36. Синявський О. Мова творів Сковороди. *Червоний шлях*. 1924. № 4–5.
37. Українські грамоти XV століття / За ред. В. М. Русанівського. Київ: Наук. думка, 1965. 163 с.
38. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови. Харків: «АКТА», 2002. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.acta.com.ua/>. Назва з екрана.
39. Shevelov J. G. A Historical phonology of the Ukrainien Language. Heidelberg, 1979, p. 748–752.
40. Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів: Вид-во Львів. пед. ін-ту, 1957. 254 с.

§ 4. Орфоепічні риси в писемних пам'ятках XI–XVIII ст.

Відбиття особливостей народного мовлення у писемних пам'ятках, як вже було сказано, – важливе і надійне джерело для висвітлення початкового періоду в процесі становлення української орфоепії. На основі писемних пам'яток можна представити процес вироблення вимовних літературних норм, показати глибину коріння сучасних вимовних норм та засвідчити зв'язок нової

української літературної мови зі старою. На основі наукових та власних (Климентій Зіновієв «Вірші. Приповіді посполиті» [15]) досліджень приходимо до висновку, що в писемних пам'ятках XI-XVIII ст. зафіксовані особливості народної вимови, зокрема південно-східного наріччя:

1. Буква и на місці е, що свідчить про вимову ненаголошеного [е] близько до [и], зрідка трапляється у писемних пам'ятках, що відбивали окремі фонетичні особливості південних слов'янських говорів, ще з XI ст.: *наричеши* (Ізб. 1073, 112), *на кристѣ* (157), *оучитила* (233) [9, с. 263], хоч Г. Півторак зазначає, що протягом другої половини I тис. після Р. Х відбулося взаємне зближення ненаголошених голосних [е] – [и] (*весна, село*) [25, с. 61]. За свідченням А. А. Москаленка, до кінця XIII ст. безсумнівних прикладів з [и] на місці ненаголошеного [е] в пам'ятках не виявлено, бо вище наведений матеріал надто обмежений для переконливих висновків. Літера и (ы) на місці ненаголошеного [е] часто зустрічається у пам'ятках пізнішого періоду, наприклад: *учителю, мучитилемь* (Єв., 1283) [9, с. 263], *зимли* (109, Київському Псалтирі, XIV ст.) [23, с. 15], *ожинися* (Єв. Верковича, XIV), *чирвоний* (Крех. Апостол, 1560), *Диниса* (Акт. кн. Полт. гор.ур.І,53) [18, с. 32], *канцеляриєй* (Л. Вел.,31) [9, с. 263], *чирвонаго* («Лексикон» П. Беринди, 468) [22, с. XXVIII], *на хрыбетъ* (К. Зіновієв, 226) [15, с. 157], *Динисович* (І. Гаватович) [27, с. 119], *Гидиминъ* («Синопис» І. Гізеля, 352) [16, с. 177].

Наведені факти свідчать про певне артикуляційно-акустичне зближення [е] з [и], що є нормою сучасної літературної вимови. Оскільки [и] на місці ненаголошеного [е] засвідчується переважно в пам'ятках західноукраїнських, А. Кримський твердить, що для західних українців XVI століття є вже епохою змішування [е] та [и] [12, с. 234]. Що ж до пам'яток східноукраїнських, то змішування ненаголошеного [е] та [и] може бути з найповнішою достовірністю констатоване, як зазначає А. Москаленко, за документами XVIII століття [18, с. 33], але як свідчить П. Тимошенко, це явище фіксується не завжди [30, с. 120].

2. Фіксація букви е на місці и, що свідчить про відповідну вимову ненаголошеного [и], зустрічається у «Слові о полку Ігоревім»: *Володимерь*

[28, с. 9], у «Повісті минулих літ» (XI ст.): *Володимеръ*, у Євсевієвому Євангелії 1282 р.: *ж(е)вотъ* [14], у Виголексинському збірнику XII-XIII ст.: *преде ревы* (5) [29, с. 98], у Київському Псалтирі XIV століття: *блгволенєємъ* (71) [23, с. 15]. Особливо часто це явище трапляється у пам'ятках XV–XVIII ст.: *нашеми* (Богд.ХУ, I, 290), *ожєвали* (294), *Некита* (11, 116), *чєсло* (Оп.Черк.з., 1552, AI03P, VII, I, 72), *сєдить* (ОП. Київ., з., 119), *цєбули* (АЖ., 1584, 77), *метрополита* (Пер.33), *Чегерин* (АПГУ, 11, 30), *прєзначаєть* (К.З., к. XVII-п. XVIII ст., с. 298) [9, с. 263], *Семіонъ* («Синописис» І. Гізеля, 359) [16, с. 178], *шєроко* (І. Гаватович)) [27, с. 119].

3. Зміна ненаголошеного [о] на [у] зрідка наявна, як вважає А. Кримський, у пам'ятках староукраїнщини XI-XIII століть: *уружєе* замість *оружєе* [11, с. 108], *оучистивъшєса* (Ізб. 1073, 38), *уружєньникъ* (Сл.Б.Гр., XI, 71), *убрѣтоша* (Є. Гал. 1283, 51) [9, с. 298], *гулубєви* (Іпат. літ.) [18, с. 30]. На думку В. В. Нім-чука, рефлекс довгого [о] – звук [у] в нових закритих складах фіксується в пам'ятках, починаючи з XIII ст. (*субутньи* – Типографське Євангеліє № 6 XII –XIII ст.) [14], хоч ця риса стає виразною з XIV століття. Ось декілька прикладів цього фонетичного переходу [о] в [у] з пам'яток XIV-XVIII ст.: *свуєму* (Єв.Верковича, XIV ст.), *унукумъ* (Р.гр.N5, 1859) [18, с. 30]. Простежується у на місці о в «Лексиконі» Памви Беринди: *протуру* [22, с. XXVIII], зрідка у творах Г. Сковороди: *кузуб*, *сумнительно* (під впливом укр. сумління) [10, с. 42]. Дехто з дослідників вважає, що прикладам написання у замість о в давньоруських пам'ятках не слід надавати великої ваги, оскільки ця фонетична риса відбивається в письменстві виразно лише з XIV століття [9, с. 298]. Це зауваження слід враховувати, але не можна оминати й вище наведених фактів, що свідчать про певну вимовну тенденцію.

4. Втрата і набуття дзвінкості приголосними – явище давнє. У пам'ятках XII–XIII століть виявлено: *рѣтко* – *рѣдько* («Слово о полку Ігоревім»), *зде-сьдѣ* (Є.Гал., 1266), *паропци* — *паробѣци* (Поученіє В.Мономаха) [18, с. 23-24]. Староукраїнські писемні пам'ятки досить часто засвідчують наслідки асиміляції глухого перед дзвінким: *прозбу* (ВС., 1347), *прозбою* (Л. Вел., 1720, 21), а також

відбивають і наслідки оглушення дзвінкого перед глухим у середині слова: *свѣткы* (ВС., 1347) [9, с. 205–206]. За свідченням Л. В. Венєвцевої, у мові молдавських грамот перед дзвінкими приголосними глухі переходять у дзвінкі: *везде* (1,75), а перед глухими приголосними дзвінкі зрідка оглушуються: *Феткою* (1, 262) [2, с. 195]. Асиміляція за дзвінкістю-глухістю передається в Крехівському «Апостолі» – *педдесятниця* (204 ЖЄ), *всве(д)чальсе* (238 ПКК) [24, с. 290]. За спостереженням П. П. Житецького, у XVII столітті дзвінкі приголосні в кінці слів і перед глухими приголосними зберігаються: *скарб*, *гребти* [6, с. 50]. Послідовно зберігаються дзвінкі приголосні перед глухими у літописі Граб'янки (XVIII): *прикажчики* [5, с. 12]. Отже, дзвінкі приголосні в кінці слова і перед глухими майже послідовно фіксуються у пам'ятках XVII–XVIII століть.

5. Оглушення дзвінкого у префіксах без-, воз-, з- – явище досить часте і фіксується уже в перших пам'ятках давньоруської писемності: *въскрьсь* – *възкрьсь*, *въсхожду* – *възхожду*, *истазати* – *изтазати* (Остр. Св.), *въстрепеташи* – *възтрепеташи*, *бесъчинья* – *безчинья* (Ізб. 1073), *бес. памяти* (Поученіє В. Мономаха) [18, с. 23-24]. У пам'ятках північно-українського ареалу XVI-XVII ст., за свідченням В. Мойсієнка, у префіксі роз- асиміляція за глухістю-дзвінкістю відбита непослідовно: *ростисавъши* (393), *росправил* (5 зв. ЖМ 1538), *але разказали* (108, ВК 1567); [17, с. 324]. Вимова [з] як [с] у префіксах роз-, воз-, з- перед глухими приголосними як фонетична риса наявна у літописі Самовидця: *спитка* [13, с. 186-187], у літописі С. Величка: *стверженную* (7), *воспламенило* (41), *розказати* (55) [4, с. 170–171], у творах Климентія Зіновієва: *сплыву* (227), *схочет* (230), *скоштовавъ* (237), *ропустивъ* (229) [15, с. 157].

6. Префікс одь- із дзвінким [д], а іноді від- рідко фіксують писемні пам'ятки староукраїнської мови: *оддѣляюся* (Син., XVII, 136), *одкидала* (І.Некр., XVIII, 14) [9, с. 284]. У творах І. Гаватовича послідовно вживається од- перед сонорним та дзвінким приголосним: *оддалъ*, *одвернули* [27, с. 120]. Варіанти оть- і одь (від-(од-)) фіксуються у літописі С.Величка: *отваги* (2), *але*

одсѣкти [4, с. 170-171]. У пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI-XVII ст. непослідовно відбито асиміляцію за глухістю / дзвінкістю у префіксі од-: *одъ князя* (315), *одъ пульту* (392 ВК), але *отъ попелу* и *отъ комяг* (197 Брест 1583) [17, с. 324].

7. Наслідки асиміляції свистячого перед шиплячим засвідчують писемні пам'ятки XIII-XIV ст.: *ижъжєнутъ* (Єв1270, 20), *ижъжєнеться* (Рязанська корчма 1284, 328). Відбивають її достатньою кількістю прикладів і пам'ятки XIV-XVI ст.: *сожъжєного* (Р. гр., 1352, 6), *жжирають* (П. Є., 1556-1561, 175) [9, с. 207], *роширити* (грамоти Західного Полісся, XV) [31, с. 14-15]. В. М. Мойсієнко зазначає, що досить широко у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI-XVII ст. відображена асиміляція за місцем творення: *ж житомъ* (63 ЖК 1584) [17, с. 326], *проси(с)ся* (175 ЖК 1643) [17, с. 329]). Зустрічається така асиміляція і в пам'ятках XVII-XVIII століть, писаних у різних місцевостях Полтавщини: *прикажчики* [3, с. 20]. Асиміляція свистячого наступним шиплячим знаходить відбиття у літописі С. Величка: *рожжаковало* (187) [4, с. 172], у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва: *зъѣжженъ* (225), *ро(ш)чину* (238) [15, с. 157]. Отже, фіксація шиплячого на місці свистячого є частим явищем і простежується у багатьох пам'ятках різних періодів.

8. Дуже рідко фіксується асиміляція шиплячого перед свистячим, зокрема вона виявлена тільки у фольклорній збірці Климентія Зіновієва: *свасці* (225), але *мишці* (231) [15, с. 157].

9. Африкатизація [т'], [д] засвідчується в літературній мові порівняно пізно, і то зрідка з початку XVIII століття: *людзского* (250), *вернеця* (240), *людзскости* у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва [15, с. 158]. Значно переважають традиційні написання. В. М. Мойсієнко зазначає, що досить широко у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI-XVII ст. відображена асиміляція за способом творення [т'] перед [с']: *свецких* (218 Соболя) [17, с. 326]. Написання *сармацкимъ* (152), *Каравацкую* (199) трапляється, як свідчить М. Мозер, у «Синописі» І. Гізеля [16, с. 176].

10. Утворення довгих м'яких приголосних, припускає А. А. Москаленко, відбувалось десь у кінці XII століття, бо вже з XIV століття поодинокі приклади з довгими приголосними трапляються і в пам'ятках: *осуженню* (Єв. Верковича, XIV), *привилля* (Володимир-Волинська, кгородська, 1567), *спротивленне* («Лексис» Зизанія, 1596), *лятця* («Лексикон» П.Беринди) [18, с. 51], *истинный* («Грамматика» М. Смотрицького) [19, с. 99]. Як вважає П. Житецький, у розмовній мові XVI століття мали вже довгий приголосний, але в графіці фіксуються ще такі форми: *питана* [7, с. 76]. На думку В. Німчука, повна асиміляція [j] до попереднього приголосного відбулася у XIII–XIV ст. (в *безаконъньи* – Успенський збірник XII–XIII ст.) [14]. За перший приклад правильної передачі подовження приголосних П. Житецький вважає *свинне* (*свини*) (Учит. Єв., 1604), але А. Кримський навів ще низку прикладів, які свідчать, що подовження приголосних починається з XIV–XV ст.: *осуженню* (Єв.Верковича), *обвезаннь* (Буков.гр., 1462). Про це говорить П. Бузук у праці «Нарис історії української мови» [1, с. 58]. Початки процесу прогресивної асиміляції передньоязиковими приголосними [j] Г. Півторак відносить до початку XII ст., але в писемних пам'ятках трапляються написання, які можуть непрямо свідчити про подовження; з кінця XII – початку XIII ст. у староукраїнських та старобілоруських джерелах асимілятивне явище стає звичним [26, с. 277]. Ю. Шевельов датує процес уподібнення м'якими передньоязиковими наступного [j] періодом між XIII ст. (ствердіння губних) і XV ст. (ствердіння шиплячих). Найраніше реально відбите графічно це явище Ю. Шевельов датує XV ст.: *обвезаннь*, *потвержине* на Покутті та Буковині [33, с. 629]. У пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст., як свідчить В. Мойсієнко, теж поодинокі відбивається подовження приголосних: *именне* (58, ВК 1593); *Иллиною* (95, ОК 1679) [17, с. 318]. Явище подвоєння часто зустрічається при творенні прикметників та дієприкметників: *каменные* (ЛК), *везваннымъ* (77), але *неподбираныхъ* (78 ОК 1632) [17, с. 329]. Послідовно з двома н пишеться антропонім *Ганна* (ВК 1571), кілька випадків подвоєння на межі префікса і корення: *ссумовати* (19 ЖМ 1531), *проси(с)ся* (175 ЖК 1643) [17, с. 139].

Асимілятивне подовження м'яких перед [j], М. Мозер хронологізує для українського мовного простору XV–XVI ст. [16, с. 57]. Але цей спосіб написання взагалі не відразу увійшов до вжитку і тому навіть у XVIII столітті у творах Г. Сковороди виявили лише один приклад – *зорання* (290). Із пам'яток XVII століття можна ще навести – *карання* (Універ. Б.Хмельн., запис в Жит. 1650) та ін. [1, с. 59].

11. Спрощення у групах приголосних засвідчується староукраїнськими писемними пам'ятками вже з XIV століття: *исного з истьного* (Р.гр., 1388, 37), *иснии* (гр. 1393, 49). Ще частіше це спрощення відбивають староукраїнські писемні пам'ятки XV століття: *чєснихъ* (Р.гр. 1435, 32), *кажному* (гр. 1446, 152), *мѣсца* (гр., 159, 171), *наєснику* (Рус.гр. 1489, 47). У мові молдавських грамот XV століття, за свідченням Л. В. Венєвцевої, простежується спрощення у групах приголосних стн, здн, рдц, стц: *почесному* (1,5), *на мисцѣ* (11,3551), *серца* (11,257) [2, с. 194–195]. У деяких староукраїнських пам'ятках XVI – XVIII століть, незважаючи на їх традиційну орфографію, наслідки спрощення в групах приголосних вже дуже поширені, як-от: у Крехівському Апостолі (1560) – *власный* (182), *жалосный* (113), *ремесник* (649), *серце* (9), *щасливий* (656), у Пересопницькому Євангелії (1556-1561) – *мѣсци* (284), *власьными* (389), у «Синонімі славеноросській» XVII століття – *власность* (102), *власный* (103), *серце* (155), у «Віршах. Приповістях посполитих» Климентія Зіновієва – *щасливѣ* (101), *позно* (252), у літописі Величка (1720) – *намеѣсникъ*, *празникъ* (202), у *чесного* (100 ЛК 1561), у «Лексисі» Л. Зизанія – *борозна* (1627, 45) [21, с. 21], у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. – *не(с)ча(с)ливого* (165 ЖК 1609) [17, с. 327]. Однак поряд з цим весь час зберігалися й традиційні написання: *властныхъ* (АЖ, 1583, 59), *извѣстно* («Лексикон» П Беринди, 1627, 45) [9, с. 202-203], *честные* (272, 275), *праздникъ* (243) («Вірші. Приповісті посполиті» Климентія Зіновієва) [15: 158], *щастливого* (65 ЛК 1545) (Пам'ятки північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст.) [17, с. 327].

12. Дисиміляцію в групі [чн] писемні пам'ятки засвідчують дуже рідко: *вѣино* (Рус. гр., 1499, 31), *браино* (Сл. Лекс., ХУІІ, 143). Звичайним у такій позиції є написання чн: *ручниця*, *ручников* (АЖ, 1584, 107) [9, с. 218]. Сполучення чн, як правило, не змінюється в шн: у Величка – *ручного* (93), *туточныхъ* (227), хоча у словах, похідних від прислівників тут, там, як правило, шн: *тутошних* (228), *тамошних* (57) (Ген.слідство, 64), *ручницю* (Акт. кн. Полт. гор. упр. 1, 30), але *помощниками* (Самовид., 11) [4, с. 176]. Засвідчено дисимілятивні зміни – *хто* у «Лексиконі» П. Беринди [22, с. XXIX–XXX]. У пам'ятках північноукраїнського ареалу ХVІ–ХVІІ ст. простежуються теж дисимілятивні процеси: *нихто* (108 ВК 1653; 105 ЛК 1561), але розподібнення чн – шн відсутнє: *ру(ч)нико(в)* (46, ЖК 1584) [17, с. 327].

13. Пам'ятки української мови аффрикат [дж] засвідчують порівняно пізно: *гудзѣки* (Акт. кн. Полт. гор. ур. І, 141), *дзвонь* (там же, 28), *Гандзи* (68) [18, с. 48 - 49]. На думку В. В. Німчука, [дж] на місці початкового [з] фіксується з ХVІІ століття: *дзвонити*, *дзвонокъ*. Аффрикат [дж] представлено в «Лексиконі» П. Беринди (1627): *дзвонокъ*, у «Синонімі славеноросській» середини ХVІІ століття: *дзвукъ*, *дзвонъ* (100). А назва *дзеркало* з початковою аффрикатою зафіксована тільки в першій половині ХІХ століття (Б.-Н., 114) [20, с. 9]. Ю. Шевельов доводить питомість аффриката [дж] для української мови, оскільки система фонем української мови не мала дзвінкого відповідника [ц], у ній було вільне місце для [дж] [32].

На думку П. Житецького, [дж] з'являється в українській писемності не раніше кінця ХVІ – початку ХVІІ століття: *Гуджуль* (Акт. кн. Полт. гор. ур., 1, 24) [8, с. 239–240]. З ХVІ століття дж зустрічається у пам'ятках української мови часто: *раджу* («Лексис» Зизанія, 1596, 76), *попуджую* («Лексикон» П.Беринди, 1627, 47), *єжджу* (Грам., 1643, 38) [9, с. 90-91]. Ю. Шевельов вважає, що дж з'являється за умов наявності емпатичного забарвлення (укр. *джерело*) чи разом з лексичними запозиченнями (укр. *уджигнути* – пол. *dźgnąć*) [33, с. 58]. У старій літературній мові фіксується і чергування [д] – [дж], наприклад у вище наведених словах: *раджу*, *єжджу*.

Таким чином, ще раз переконуємося, що між старою книжною і новою українською літературною мовою не було повного розриву, спадкоємність і наступність між ними відбиті на всіх мовних рівнях. Нова українська літературна мова зароджувалася на народнорозмовній основі, розвивалася під впливом фольклору, глибоко засвоїла й далі розвивала та вдосконалювала важливі давні літературні традиції. Між новою і старою українською літературною мовою існує зв'язок, органічна спадкоємність.

Важливо підкреслити й те, що найістотніші фонетичні риси української мови, які усталились у пам'ятках XI-XVIII століть, були властиві і середньонадніпрянським говорам, що стали базою для формування фонетичної й орфоепічної систем нової української літературної мови.

Література

1. Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії: Зб. іст.-філол. відділу УАН. Київ, 1927. № 48. 94 с.
2. Венєвцева Л. В. Фонетичні особливості молдавських грамот XV сторіччя. *Уч. зап. Харк. ун-ту*. Харків, 1960. Т. 111: Тр. філол. фак-ту, Т.9. С. 181–196.
3. Волох О. Т. Асиміляція та дисиміляція приголосних в українській мові за даними пам'яток XVII – XVIII ст. *Питання історичного розвитку української мови*. Харків, 1959. С. 20–22.
4. Волох О. Т. Фонетичні особливості української літературної мови початку XVIII століття. *Уч. зап. Харк. ун-т*. Харків, 1960. Т.111: Тр. філол. фак-ту. Т. 9. С. 169–179.
5. Житецкий П. «Энеида» Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка. Київ : Київская старина, 1900. 174 с.
6. Житецький П. Нарис літературної історії української літературної мови в XVII в. Львів: Укр. вид-во, 1941. 203 с.

7. Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков. Киевъ : Унив. тип., 1876. 79 с.
8. Житецкий П. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Кіевъ : Тип. ун- та, 1876. 476 с.
9. Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. Київ: Наук. думка, 1979. 367 с.
10. Кобилянський Б. Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. 91 с.
11. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. *Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїни XI-XVIII вв.* Київ, 1924. N.12. С. 87–128.
12. Крымскій А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. Москва: Просвѣта, 1907. Т. 1. Вып. 1. 272 с.
13. Літопис Самовидця / За ред. Я. І. Дзири. Київ : Наук. думка, 1971. 207 с.
14. Мова (В. В. Німчук). [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult01.htm>. Назва з екрана.
15. Микитин М. Л. Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці «Вірші. Приповідки [або те(ж) присловія] посполитые...» Климентія Зіновієва. *Мова та стиль українського фольклору*. Київ: ІЗМН, 1996. С. 154–160.
16. Мозер Міхаель. Причинки до історії української мови. Вид. 3-тє, перегл. й поправл. Вінниця: Нова Книга, 2011. XVI. 831 с.
17. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2006. 448 с.
18. Москаленко А. А. Історична фонетика давньоруської і української мови. Одеса : Одеськ. педагог. ін-т, 1960. 64 с.
19. Німчук В. В. «Грамматіки славенскія правилное синтагма» М. Смотрицького. *Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст.* Київ: Наук. думка, 1985. С. 89–145.

20. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові. *Мовознавство*. 1992. N 2. С. 7–14.
21. Німчук В. В. «Лексис» Лаврентія Зизанія – перший український друкований словник. *Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская*. Київ: Наук. думка, 1964. С. 7–22.
22. Німчук В. В. Памво Беринда і його «Лексіконь славенорwсскій и именъ Тлькованіє». *Лексикон славенороський Памви Беринди*. Київ: Вид-во Академії наук України, 1961. С. V–XXXVI.
23. Німчук В. В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 року. *Мовознавство*. 1993. N5. С. 9 – 21.
24. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський «Апостол» 1560 року Т. 1. Варшава: Друкальня синодальна, 1930. 520 с.
25. Півторак Григорій. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: ПАТ «Віпол», 2014. 280 с.
26. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови (Історико-фонетичний нарис). *АН УРСР. Інститут мовознавства*. Київ: Наук. думка, 1988. 280 с.
27. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001. 392 с.
28. Слово о плъку Игоревѣ Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. Київ: Дніпро, 1985. 174 с.
29. Соболевский А. Два древнихъ памятника галицко-волынскаго нарѣчія. *Русскій філологический вѣстникъ*. Варшава, 1884. Т. 12. N.3. С. 94–106.
30. Тимошенко П. Д. З історії формування орфоепічних норм нової української літературної мови. Українське усне літературне мовлення. Київ: Наук. думка, 1967. С. 114–124.
31. Українські грамоти XV століття / За ред. В. М. Русанівського. Київ: Наук. думка, 1965. 163 с.
32. Шевельов Юрій. Історична фонологія української мови. Харків: «АКТА», 2002 [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.acta.com.ua/>. Назва з екрана.

33. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1054 с.

§ 5. Орфоепічні риси в писемних пам'ятках кінця XVIII–XIX ст.

Вимовні особливості української мови сягають своїм корінням у далеке минуле і засвідчуються у пам'ятках старої української літературної мови.

Простеживши відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках давньоукраїнської та середньоукраїнської доби (на основі наукових та власних досліджень) і в пам'ятках нової української літературної мови кінця XVIII–XIX століття (за матеріалами першодруків та рукописів), приходимо до висновку:

1. У пам'ятках старої української літературної мови, за матеріалами досліджень, зафіксовані особливості народної вимови, зокрема південно-східного наріччя, що свідчить про глибину коріння сучасних вимовних норм.

2. У пам'ятках нової української літературної мови кінця XVIII–XIX століття (Котляревский И. «Енеида на малороссійскій языкъ перелицованная И.Котляревскимъ» (1798), Павловскій О. «Грамматика малороссійскаго нарѣчія» (1818), «Русалка Дністрова» (1837), «Малороссійскія повѣсти рассказанные Грыцькомъ Основьяненкомъ» (1841), Білецький-Носенко П. «Словник української мови» (1843), Головацкий Я. «Грамматика русского языка» (1864), Осадца М. «Грамматика русского языка» (1864), «Кобзарь П. П. Артемовьского-Гулака» (1877), «Кобзарь. Пыратынська ластивка Е. П. Гребинкы» (1878), «Основа: Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ» (1861-1862), у рукописах Шевченко Т. : «Більша книжка. Автографи поезій 1847–1860 рр.», «Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр.» та першодруках: «Букварь южнорусскій» (1861) та «Кобзарь» (1840)), що стали матеріалом нашого дослідження, завдяки особливостям правопису, а частіше всупереч йому, відбилися вимовні риси, більшість з яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови. Фіксація живої народної вимови у писаних текстах дає можливість простежити процес

формування української орфоепії, говорити про обґрунтованість, сталість певної вимовної норми.

3. Вимова ненаголошеного [е] з нахилом чи близько до [и] простежується послідовно. Літера и на місці ненаголошеного [е] фіксується у Виголексинському збірнику (XII–XIII), в Архівській лѣствиці (XIII–XIV), у Київському псалтирі 1397 року, у словнику П. Беринди, у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва.

Зрідка простежується фіксація вимови [е] як [и], що передається на письмі літерою и, в «Енеїді» І. Котляревського перед наголошеним складом з [і] (*менѣ*, I: 23), у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [і], [о] (*мыні*, 87; *чырвоный*, 65), в альманасі «Русалка Дністрова» перед наголошеним складом з [і] (*минѣ*, 51), у творах П. Куліша перед наголошеним складом з [и], [і], [о] (*мині*, 1862, I: 36; *пичи*, 1862, I: 62; *пиромъ*, 1861, 3: 13). У переважній більшості прикладів засвідчено вживання літери и на позначення ненаголошеного [е] у словнику П. Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [и], [і], [а], [о] (*видмідъ*, 76; *ливиця*, 208; *силянський*, 326; *чирвонний*, 390). Зрідка фіксується вимова ненаголошеного [е] наближеного до [и]: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *почыпылы* (27), у «Кобзарі» Т. Шевченка – *сило* (39); у «Кобзарі» Є. Гребінки [е] передається літерою и (ы) перед наголошеним [і] лише в одному слові – *мыні* (42). І досить часто ця вимовна особливість представлена у рукописах Т. Шевченка (*ришотки*, I: 37; *кошиця*, I: 26; *тиче*, II: 174; *систру*, I: 36).

4. Літера е на місці ненаголошеного [и] зрідка трапляється у Святославовому збірнику 1073 р., у пам'ятці «Слово о полку Ігоревім», у Виголексинському збірнику (XII–XIII), в Архівській лѣствиці (XIII–XIV), у Київському псалтирі (1397), у «Лексиконі» Памви Беринди.

Традиція передачі ненаголошеного [и] літерою е зрідка простежується у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [и] (*шепица*, 74), у словнику П. Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [а], [и], [е]

(*вешнякъ*, 74; *шепишна*, 397; *веделка*, 70), в альманасі «Русалка Дністрова» перед наголошеним складом з [е], [а], [о] (*леше*, 56; *лебонь*, 27; *наперає*, 10), у творах П. Куліша наближення ненаголошеного [и] до [е] зрідка фіксується у префіксі при-, у корені мир- (*прекладає*, 1861, 11-12: 1; *Владимера*, 1861, 10: 92) і флексії -имо (*задзвонемо*, 1862, 1: 19). Ненаголошений [и] позначається літерою ы послідовно: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *прывовля́* (7), *плыве́* (7), *выхо́дять* (8), *ба́чышь* (8); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *до́бры́й* (3), *сыро́тыну* (4), *мыло́сты́вый* (9), *вы́шенькы* (11). Вимова ненаголошеного [и] у граматиці Я. Головацького передається літерою и (ы): *отвыкнувъ* (189), *отнынѣ* (212), *мыти* (138). Не знаходимо відбиття цієї вимовної особливості в «Енеїді» І. Котляревського, у друкованих текстах Т. Шевченка. І найпослідовніше ненаголошений [и] передається літерою е у рукописах Т. Шевченка (*преблуда*, I: 5; *Енесей*, I: 104, II: 50; *вешневый*, II: 39; *узявше*, II: 127).

У фольклорних матеріалах ХІХ ст. (тут і далі опираємось на дослідження А. М. Поповського)* ненаголошений [е] передається як [и], ненаголошений [и] – як [е]: *мині* (АД, I, 115), *сыстра* (Мал., 185), *улецею* (Гнед., II, 151), *вылыкий* (Мал., 100), *кеслиця* (Гнед., II, 154), *седіти* (Гнед., II, 10), *видмедика* (Мал., 156) [Поповський, 2015: 69].

5. У досліджуваних джерелах початковий наголошений [і] передається буквою и: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *инша* (15), *ижь* (30); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *искры* (11), *иволга* (11), *ини́ый* (18). Літера и на позначення початкового наголошеного [і] подається в драгоманівці: *ина́кше* (3:12, 33), *инчих* (3:20), у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *играшкы* (18), *игры* (43). Фіксація літери и, що свідчить про відбиття сучасної орфоепічної норми у загальних назвах, зустрічається і в південноукраїнських фольклорних джерелах ХІХ ст. – початку ХХ ст.: *ини́их* (Срезн., I, 80, 81), *инжи́рю* (Евар.,

*Поповський А. М. Лінгвістичне та історико-культурне значення полтавських говорів у формуванні української літературно-національної мови. Дніпро: ЛПРА, 2015. 292 с.
Поповський А. М. Південноукраїнські джерела в історії формування української літературної мови. Дніпро: ЛПРА, 2018. 324 с.

Жзк, 505) [Поповський, 2018: 114], і в «Словарі української мови» (1907–1909) Б. Грінченка: *идол, ижиця, икати, индик, иржа*. Варто зазначити, що написання початкового *и* перед *н* було орфографічною нормою на початку ХХ ст. і чітко формулювалось у «Найголовніших правилах українського правопису» (1918).

6. Літера *у* на місці ненаголошеного [о] зрідка наявна в пам'ятках ХІІ століть: у Святославовому збірнику 1073 року, в Євангелії Галицькім 1283 року, в пам'ятках ХІV–ХVІІІ століть (Євангеліє Верковича, Грамоти № 5 Розова). Простежується літера *у* на місці ненаголошеного [о] у «Лексиконі» Памви Беринди, зрідка у літописі Самовидця, а також у творах Г. Сковороди.

Дуже рідко у пам'ятках нової української літературної мови фіксується *у* на місці ненаголошеного [о]. Це засвідчено єдиним прикладом у рукописах «Більшої книжки» Т. Шевченка (*зузуля*, II: 111). У фольклорних матеріалах ХІХ ст. фіксується *у* замість *о*: *зузуля* (*Милор. НО.*, 183; *Гнед.*, II, 108), *шапувал* (*Ном.*, 14170) [Поповський, 2015: 68].

7. Літера *у* на місці *о* у дієслівному суфіксі *-ова-* наявна у Сучавській грамоті (1407), у Луцькій записі (1487), в Крехівській Апостолі (1560). Часто зустрічається *у* замість *о* в суфіксі *-ува-* в літописі Граб'янки.

У новій літературній мові вживання *-ува-* у дієслівних основах зрідка простежується в словнику П. Білецького-Носенка (*дякувавъ*, 34, *але вередовати*, 72). Непослідовно фіксується *-ува-* в граматиці О. Павловського (*полуднувавъ*, 52, *але голодовавъ*, 31), в альманасі «Русалка Дністрова» (*панувати*, 19, *але грабовали*, 5). Послідовніше передається суфікс *-ува-*, порівняно з попередніми джерелами, у творах П. Куліша (*панувати*, 1861, 9: 27, *але купованимъ*, 1861, 10: 20), у «Кобзарі» (*ночувати*, 76, *але руйновали*, 17), у рукописах Т. Шевченка (*годувавъ*, I: 10; *сумоваты*, I: 15).

8. Втрата і набуття дзвінкості приголосними – явище давнє і констатується у Святославовому збірнику (1073), у пам'ятці «Слово о полку Ігоревім», у пам'ятці «Поученіє» В. Мономаха.

Традиція збереження дзвінкості в кінці слова і перед глухими послідовно фіксується в «Енеїді» І. Котляревського (*голубко*, III: 66), у граматиці О. Павловського (*гарбузь* 69, *казка* 37, *крім типу слів віттыль, слова жертка*),

в альманасі «Русалка Дністрова» (*мороз*, 71; *стежки* 8), у словнику П. Білецького-Носенка (*бибъ*, 54; *бабка*, 48), у творах П. Куліша (*хлібъ*, 1861, 9: 86; *предки* 1861, 9: 34), у рукописних (*голодъ*, I: 11; *парубки*, II: 126; *тяжко* I: 23, *за винятком архистратихъ*) і в друкованих творах Т. Шевченка (*ворогъ*, K: 103; *тяжко*, K: 17).

Приголосний [г] передається літерою *х* іноді в альманасі «Русалка Дністрова» (*лехкій*, 73), у словнику П. Білецького-Носенка (*лехкій*, 73), у всіх інших джерелах у відповідній позиції в словах зберігається літера *г*. У південноукраїнських фольклорних джерелах XIX – початку XX ст. теж зрідка фіксується живомовний *х*: *дъохтю* поряд з *дъогтю* (Драг., Мнп., 398) [Поповський, 2018: 118]. Отже, збереження дзвінкої вимови приголосних на кінці слова, у середині слова перед глухим приголосним є закономірністю нової української літературної мови. Фіксація дзвінкості приголосних у пам'ятках I половини XIX століття значною мірою впливала на формування сучасної вимовної норми.

9. Відповідно до вимови префікса [з-] вживається літера *с* у літописі Самовидця, у літописі С. Величка, у творах К. Зіновієва.

Префікс [з-] послідовно передається літерою *с* перед глухими приголосними в «Енеїді» І. Котляревського (*схвативсь*, I :6), у друкованих творах Т. Шевченка (*спытають*, K: 24; *стихати*, Б: 25), у переважній більшості прикладів оглушення префікса [з-] перед глухими приголосними фіксується в граматиці О. Павловського (*скажетъ*, 88; *сподобавъ*, 59, *але зтерлысь*, 85), в альманасі «Русалка Дністрова» (*сколотили*, 3; *спіткало*, 12, *але зкрутило*, 86), у словнику П. Білецького-Носенка (*спадати*, 336, *але зпадок*, 159), у творах П. Куліша (*спускаючись*, 1861, 9: 84, *але зсікти*, 1862, I: 48) та рукописах Т. Шевченка (*спеклося*, I: 13, *але зкликали*, I: 341). Префікс [з-] перед глухими приголосними передається літерою *с* у переважній більшості випадків: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського – *спынысь* (9), *сплеть* (13) *скорчывсь* (14), *скопылывъ* (15), *але зправыть* (33); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *скажы* (3), *скосывшы* (5), *спугнувъ* (14), *скакати* (33), *скынувъ* (40), *але зпысавъ* (10), *зкладає* (67), *знавъ* (82).

У південноукраїнських фольклорних матеріалах ХІХ – початку ХХ ст. досить послідовно фіксується с- : *спочивати* (Чуб, V, 733), *схилився* (Манж., С., 42; Явор., Мнп., 461), але *зтиха* (Черн., 155; Явор., 274) [Поповський, 2018: 120].

10. Відповідно до вимови [з] у префіксі роз- перед глухими приголосними простежується літера с у літописі С. Величка, у творах К. Зіновієва.

Варіантна передача на письмі префікса роз- подається в альманасі «Русалка Дністрова» (*роспльтали*, 45 і *розступають*, 13), у словнику П. Білецького-Носенка (*розказь*, 315 і *розкачати*, 317). Переважають випадки оглушення [з] у префіксі роз-, що на письмі фіксується як рос-, в «Енеїді» І. Котляревського (*росбишаки*, III: 64), у творах П. Куліша (*роспуцу*, 1861, 9: 25) та Т. Г. Шевченка (*роскажи*, I: 3; *роспустила*, II: 1; *росказуй*, K, 37; *росплелы*, B, 16). У досліджуваних джерелах представлена варіативна передача на письмі вимови префікса роз- як [роз-] і [рос-]: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського (*росплатився*, 15 і *розплатився*, 19), у «Кобзарі» Є. Гребінки (*розсыпане*, 12 і *роспрындывшись*, 32); у «Кобзарі» Т. Шевченка (*росказуй*, 37 і *розказати*, 86).

У південноукраїнських фольклорних джерелах ХІХ – початку ХХ ст. більш послідовно вживається рос-: *росказує*, *роскошный* (Завлюб., 108), *роspутній* (Нов., Юл., 218) [Поповський, 2018: 120].

У формуванні норми вимови [з] як [с] перед глухими приголосними і префікса [роз-] як [рос-] велику роль відіграли рукописи Т. Шевченка, «Енеїда» І. Котляревського, твори П. Куліша, де ця вимовна особливість часто простежується.

11. Літера с у префіксі без- наявна в пам'ятках старої української мови, зокрема у Святославовому збірнику (1073), у творах В. Мономаха.

У новій українській літературній мові префікс без- передається на письмі літерою з послідовно. Це свідчить про вимову дзвінкого [з] або про стійкість традиції написання у новій літературній мові. Без- вживається в О. Павловського (*безсурмань*, 26), у «Русалці Дністровій» (*безчестними*, 73), у словнику П. Білецького-Носенка (*безперечь*, 53), у працях П. Куліша (*без-*

хлібъ, 1861, 11-12: 29). Т. Шевченко в рукописах пише лише без (безталання, I : 53).

12. Варіант от- (од-) із дзвінким приголосним одъ (од) фіксується в грамотах В. Розова (1363), у Руських грамотах (1411), у літописах С. Величка.

Традиція збереження дзвінкого [д] послідовно знаходить підтвердження у граматиці О. Павловського (*одкарабкуюся, 48*), в альманасі «Русалка Дністрова» (*відтерати, 12*), у словнику П. Білецького-Носенка (*однастися, 259*), у творах П. Куліша (*одкрились, 1861, 11-12 : 10*), у «Кобзарі» Т. Шевченка (*одсуне, К, 28*). Не завжди фіксується ця вимовна особливість в І. Котляревського (*одпроводити, III : 34 але отцурався, II: 16*), у рукописах Т. Шевченка (*одставкою, але II: 198, але отхожають, I : 17*). У південноукраїнських фольклорних матеріалах ХІХ – початку ХХ ст. простежується префікс од- (від-): *одкусив* (Нов., Ак., 151, 159), *відкопували* (Нов., Ак., 168), але зрідка от-: *отсуже* (Сорок., 164, 16) [Поповський, 2018: 120].

Наведені факти приводять до висновку: у старій українській літературній мові паралельно вживалися варіанти отъ і одъ, у новій українській літературній мові – од. Лише зрідка вживається от в І. Котляревського та Т. Шевченка.

13. У досліджуваних джерелах засвідчено збереження дзвінких приголосних у кінці слова: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського (*ридь, 8; щобъ, 22; батигъ, 24*); у «Кобзарі» Є. Гребінки (*Богъ, 18; хлибъ, 20*); у «Кобзарі» Т. Шевченка (*назадъ, 38; ворогъ, 103*). Послідовно дзвінкий приголосний у кінці слова передається відповідними буквами у граматиці О. Павловського (*гарбузь, 69; дубъ, 79*); у словнику П. Білецького-Носенка (*рядъ, 319; плугъ, 284*).

14. Фіксується у досліджуваних джерелах вимова дзвінких приголосних перед глухими: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського послідовно (*тяжко, 15; швидко, 15; стежка, 21*) і в «Кобзарі» Є. Гребінки послідовно (*сторожка, 12; голубко, 23*), у «Кобзарі» Т. Шевченка (*тяжко, I; ягідку, 34; дружки, 77*). Ця норма відбита у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка у переважній більшості випадків (*подружкамы, 34; лыхорадка, 36; нижкамы, 37, але юпку, 33; лошка, 37*); у граматиці О. Павловського (*брыдкий, 7; губка, 32*); у словнику

П. Білецького-Носенка (*бабка*, 48; *боридка*, 59); у граматиці Я. Головацького (*рѣдко*, 24; *солодкій*, 16). П. Куліш послідовно дотримується традиції при передачі на письмі дзвінкого перед глухими приголосними (*близько*, 1861, 9: 28; *тяжко*, 1861, 9: 30).

15. Наслідки асиміляції свистячого перед шиплячим засвідчуються у грамотах Західного Полісся, у пам'ятках XVII-XVIII століть, писаних у різних місцевостях Полтавщини. Це фонетичне явище фіксується у літописі С. Величка, у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва.

Асиміляція свистячого перед шиплячим зрідка передається на письмі в «Енеїді» І. Котляревського (*забрызчали*, I: 16, *але росчовну*, II : 14), у граматиці О. Павловського (*рожжалувався*, 83), у словнику П. Білецького-Носенка (*дзижчати*, 115, *але дзизчанье*, 115), у рукописах Т. Шевченка (*ближченько*, I :61, *брызчить*, II : 303). Відбиття асиміляції свистячого приголосного перед шиплячим зустрічається один раз у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського (*брызчатъ*, 15) та два рази – у «Кобзарі» Є. Гребінки (*пидьижжає*, 97; *зъижжає*, 98). Ці приклади свідчать проте те, що в усному мовленні ця особливість простежувалась. Частково ця вимовна особливість передавалася у повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка (*прынишы*, 37). Не фіксується ця вимовна особливість в альманасі «Русалка Дністрова» (*розчесує*, 17), у журналі «Основа» (*розжеврѣли*, 1862, I: 32). Ця орфоепічна норма не передається в граматиці Я. Головацького (*зѣ жалю*, 31; *зѣ чого*, 31).

16. Вимова шиплячого перед свистячим пам'ятками старої української літературної мови, крім фразеологічної збірки К. Зіновієва, не фіксується.

У досліджуваних пам'ятках нової української літературної мови виявлено: послідовно передається на письмі асиміляція шиплячого перед свистячим у граматиці О. Павловського (*печуроцьці*, 82), у творах П. Куліша (*книзці*, 1862, I: 157), в «Енеїді» І. Котляревського (*юпоцѣѣ*, I: 15), зрідка – в альманасі «Русалка Дністрова» (*вибираєся*, 97, *але напѣишся*, 18). Наслідки відповідної асиміляції часто зустрічаються у рукописах Т. Шевченка (*запорожци*, I :33 : *але запорозци*, II : 47). У «Кобзарі» (1840) та «Букварі» (1861) виявлено таке

написання, яке відповідало певній правописній системі (*запорожци*, К, 99; *подинесся*, Б, 28). Вимова [шс'] як [с':] передається у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського і в «Кобзарі» Т. Шевченка послідовно – *товчесся* (18), *повернеся* (22) і *повернесся* (27), *схаменесся* (29), *ловысся* (34) і *подинесся* (28), *умнешся* (49); у «Кобзарі» Є. Гребінки у переважній кількості випадків – *дывысся* (5), *молысся* (12), *сміесся* (18), *торгуесся* (18), *крутысся* (19), але один раз фіксується – *спечешься* (64). Вимова [шс'] як [с'] передається однією літерою с або двома – сс у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка послідовно – *неоглядысся* (29), *незчуесся* (29).

У фольклорних матеріалах ХІХ ст. зустрічається асиміляція [шс'] як [с']: *пронесся* [Поповський, 2018: 120].

17. Аффрикатизація [т], [т'], [д], [д'] перед свистячими по-різному відбита у досліджуваному матеріалі. Аффрикатизація [д], [д'] частково відбита у літописі С. Величка. Аффрикатизація [т], [д], [д'] іноді передається у К. Зіновієва.

Відповідно з дослідженим матеріалом аффрикатизація в буквосполученні -ться, послідовно фіксується у граматичі О. Павловського (*барыцьця*, 6), у творах П. Куліша (*зоветця*, 1861,9 : 53), у «Малій книжці» Т. Шевченка (*моляця*, I: 1), інколи – в І. Котляревського (*остатця*, II: 24 *але хочется*, II: 23), в альманасі «Русалка Дністрова» (*розільецця*, 65). У переважній більшості випадків засвідчена ця вимовна особливість у «Більшій книжці» Т. Шевченка (*здаєця* II: 29, *але радуються*, II: 213).

У фольклорних матеріалах ХІХ ст. зустрічаються асимілятивні зміни: *дивицце* (Рудч., I, 75), *дивуєцце* (Рудч., I, 75) [Поповський, 2015: 80].

Аффрикатизація [д], [д'] перед наступним свистячим не засвідчена у досліджуваних джерелах. Відсутні випадки аффрикатизації [д] і [д'] перед свистячими: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського (*гаспидська*, 21; *удци* 21; *пидступыть*, 21); у «Кобзарі» Є. Гребінки (*молодци*, 24; *людська*, 100). Ця особливість вимови не передається у граматичі О. Павловського (*жмудській*, 139); у словнику П. Білецького-Носенка (*людскость*, 215); у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка (*пидцюкне*, 35; *колядци*, 53; *ловцемъ-молодцемъ*, 67); у рукописах Т. Шевченка (*людською*, I : 53).

18. Асиміляція [т] за місцем і способом творення: [тч] - [чч] - [ч] у переважній більшості випадків у основі квітч- представлена у рукописах Т. Шевченка (*квичала*, I : 43, *але заквитчане* I : 294), зрідка – у словнику П. Білецького-Носенка (*чесніоче*, 388), у творах П. Куліша (*квічали*, 1861, 11-12 : 3), у «Кобзарі» Т. Шевченка (*безбачченкомъ*, 50). У повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка ця норма представлена у переважній більшості випадків (*заквичча*, 32; *браччыка*, 81, *але панотченьку*, 70). В усіх інших джерелах спостереження не могли провести через відсутність матеріалу. При обґрунтуванні вимови [т] як [ч] перед шиплячими можна опиратися на рукописи Т. Шевченка, у яких фіксується ця особливість.

19. Поодинокі приклади з довгими приголосними трапляються в Євангелії Верковича (XIV). Подвоєння приголосних фіксується у граматиці М. Смотрицького, у словнику Л. Зизанія, у словнику П. Беринди. Асимілятивне подовження приголосних передається у літописі С. Величка.

Зрідка це явище фіксується на письмі в «Енеїді» І. Котляревського (*убрання*, I: 13, *але клочья*, II: 25), у словнику П. Білецького-Носенка (*рилля*, 313, *але бадилье*, 48), у «Кобзарі» Т. Шевченка (*попидтынью*, K, 16), послідовно – у граматиці О. Павловського (*багатыѣ*, 7), у творах П. Куліша (*браття*, 1861, 9: 28), у «Малій книжці» Т. Г. Шевченка (*гильли*, I: 13). У переважній більшості прикладів ця особливість передається в «Більшій книжці» Т. Шевченка (*заранье*, II: 110, *але коріння*, II: 252). Абсолютно не фіксується на письмі асимілятивна довгота приголосних в альманасі «Русалка Дністрова» (*браття*, 18). У першодруках зафіксовано приклади, які свідчать про тенденцію до подовження вимови м'яких і напівпом'якшених зубних приголосних: у «Кобзарі» Є. Гребінки (*життя*, 23; *имення*, 34; *силлю*, 37; *зобачення*, 105); у «Кобзарі» Т. Шевченка (*возлисса*, 64; *зилячка*, 78). Подовжена вимова приголосних знайшла підтвердження у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка (*весилья*, 30; *кулаччамъ*, 37; *сватанья*, 52; *угилья*, 56).

У фольклорних матеріалах XIX – початку XX ст. зустрічається послідовно подовжена вимова приголосних: *ружжя* (Нов., Мп, 60), *піччю* (Стриж, 132) [Поповський, 2018: 118].

20. Спрощення в групах приголосних засвідчується староукраїнськими писемними пам'ятками XIV століття. Наслідки спрощення у групах приголосних трапляються в пам'ятках XVI-XVIII ст.: у Крехівському Апостолі, у Пересопницькому Євангелії. Фіксується спрощення в групах приголосних у «Лексисі» Л. Зизанія, зрідка – у літописі С. Величка, у «Віршах. Приповістях посполитих» К. Зіновієва, у творах Г. Сковороди.

Непослідовно фіксується спрощення на письмі в «Енеїді» І. Котляревського (*щасливо*, II: 37, *але праздни*, III: 62), в альманасі «Русалка Дністрова» (*серце*, 2, *але честних*, 116), у словнику П. Білецького-Носенка (*сонце*, 332, *але пропастиця*, 303), у рукописах Т. Шевченка (*сонце*, II: 9 *серце*, I: 4, *але честную*, II: 209 *щастливимъ*, I: 238), у «Кобзарі» Т. Шевченка (*серце*, K: 10 і *сердце*, K, 58), у «Букварі південноруським» Т. Шевченка (*серцем*, B, 13 і *честнымъ*, B, 14). Найбільше слів зі спрощенням груп приголосних виявлено у творах П. Куліша (*чесне*, 1862, 2 : 34; *серцемъ*, 1862, 2 : 18). Зустрічається декілька прикладів, які засвідчують спрощення в групах приголосних, у «Кобзарі» П. Гулака Артемовського (*серце*, 11; *сонце*, 17); у «Кобзарі» Є. Гребінки (*щаслива*, 23); у «Кобзарі» Т. Шевченка (*серце*, 10; *сердце*, 58). Спрощення в групах приголосних непослідовно передається у повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка (*жалослива*, 73; *празныка*, 72, *але счастлива*, 44; *честный*, 48).

Стабілізація процесу спрощення спостерігається в фольклорних матеріалах XIX – початку XX ст.: *тижні* (Тишк., 190; Манж, С., 40), *нещасная* (Черн., 149; Арс., 20) [Поповський, 2018: 121].

Спрощення в групах приголосних наявне в старій та новій літературній мові, що й вплинуло на формування відповідної вимови груп приголосних у сучасній літературній мові.

21. Дисиміляцію [чн] в [шн] писемні пам'ятки засвідчують дуже рідко. Дисиміляційні процеси відбиті у словнику П. Беринди, у «Віршах. Приповістях посполитих» К. Зіновієва.

Послідовно дотримана традиція передачі дисиміляції [чн] у словах *мірошник, соняшник, рушник, рушниця* у граматиці О. Павловського (*мірошныкъ, 46*), у рукописах Т. Шевченка (*рушныки, I : 46*), у «Кобзарі» Т. Шевченка (*рушниками, К, 76*). Найбільше прикладів виявили у словнику П. Білецького-Носенка (*соняшныкъ, 335*). Зрідка зустрічається передача на письмі цього явища в альманасі «Русалка Дністрова» (*рушник, 10, але ручницями, 95*), у 2 : 47). На основі одного випадку в «Кобзарі» Є. Гребінки – *рушныкы* (11), у «Кобзарі» Т. Шевченка – *сердешна* (59) можемо стверджувати про відбиття дисиміляції приголосних [чн]. Дисиміляція приголосних [чн] як [шн] передається у повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка (*сердешный, 40; тишенишый, 65; соняшный, 114*).

У фольклорних матеріалах XIX – початку XX ст. зафіксовано дисимілятивні зміни у звукосполученні [чн]: *тишенишній, велишній* (Чуб, IV, 322) [Поповський, 2018: 120].

22. Звук [д͡з] представлений у «Лексиконі» П. Беринди, у «Синонімі славеноросській». Написання дж дуже часто зустрічається у «Лексисі» Л. Зизанія, у словнику П. Беринди, у граматиці І. Ужєвича (1643).

На позначення африкат [д͡ж], [д͡з] послідовно вживається буквосполучення дж, дз в «Енеїді» І. Котляревського (*дзвинь, II: 7 бджолы, II: 21*), у граматиці О. Павловського (*джкгутъ, 33; дзвінь, 33*). У переважній більшості випадків фіксуються дані буквосполучення у словнику П. Білецького-Носенка (*гудзыкъ, 108; джгутъ, 114*), буквосполучення дз – в рукописах Т. Шевченка (*задзвонили, I: 421*). У П. Куліша послідовно представлено буквосполучення дз на місці африката [д͡з], на місці африката [д͡ж] фіксується літера ж (*дзвони, 1861, 11-12: 6; бжолы, 1861, 9: 93*). Непослідовно передається на письмі африкат [д͡з] в альманасі «Русалка Дністрова» (*задзвонили, 20 але звін, 62*). На позначення африкат [д͡ж] і [д͡з] вживаються буквосполучення дж, дз у «Кобзарі» П. Гулака-Артемівського (*джерела, 10,*

грынджолы, 15, *дзвинку*, 30); у «Кобзарі» Є. Гребінки (*бджола*, 25; *дзвоник*, 27). Ця норма закріплена в «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка (*дзвонять*, 18, *гляджу*, 105). Випадки фіксації африката [дж] відсутні у «Букварі» та в «Кобзарі» Т. Шевченка.

Не було послідовності у вживанні [дж], [дж] у фольклорних матеріалах ХІХ – початку ХХ ст.: *бджоли* (Манж, М., 196, 191), але *бжіл* (Евар., Жзк, 507); *дзвони* (Манж, П., 357; Бабен., 120), але *звенть* (Нов., Ак., 149) [Поповський, 2018: 119]. В українських прислів'ях, приказках ХІХ ст. теж засвідчено вживання *дж*, *дз*: *джджулицьця*, *дзявкать** [Номис, 1864: IV].

У досліджуваних пам'ятках нової української літературної мови Східної України чергування [д] - [дж] абсолютно не відбите. Але це фонетичне явище послідовно передається на сторінках «Русалки Дністрової» (похошати, 22), у західноукраїнських граматиках – Я. Головацького (*ходжу*, 9), М. Осадци (*блуджу*, 9). У «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка теж простежується чергування [д] - [дж] у дієслівних формах (*гляджу*, 105).

У фольклорних матеріалах ХІХ ст. фіксується *ходжу* (Гнед., II, 42), але *посадо* (Кон, I, 64) [Поповський, 2015: 72]; *проїжджав* (Ром., 66), але *приїжжала* (Нов., Мп., 57) [Поповський, 2018: 119].

Чергування [д] - [дж] закріпилося в сучасній українській літературній мові і стало орфоепічною і орфографічною нормами.

23. Перехід [в] в [ў] відбивають давньоруські пам'ятки ще з II половини ХІ століття. Багато аналогічних написань в давньоукраїнських пам'ятках південно-західного походження, що відносяться до ХІІІ століття.

Написання ў на місці в на початку слова послідовно фіксують грамоти 1359 р., 1429 р., 1432р., а також ця фонетична особливість засвідчена у творах К. Зіновієва.

У західноукраїнських граматиках [в] передає як ў (*позначається оу*) тільки на початку слова – Я. Головацький (*оумерь*, 16, *оустане*, 17) та М. Осадци (*оуже*, 23, *оучу*, 217). Абсолютно послідовно в альманасі «Русалка

* Номис М. Українські приказки, прислів'я. СПб, 1864.

Дністрова» [в] у певних позиціях фіксується літерою *ў* (*ўбераў*, 39, 40; *піўночі*, 20, 3). Сучасна вимовна норма цілком відповідає цьому.

24. Твердість губних приголосних українські пам'ятки засвідчують з XIV століття дуже широко – у грамотах 1349, 1355, 1375, 1388, 1394 рр.

Твердість губних приголосних послідовно передається на письмі Т. Шевченком.

Написання *ць* у кінці представлене в «Енеїді» І. Котляревського (*хлопець*, I: 1), у граматиці О. Павловського (*швець*, 66), у творах Т. Шевченка (*місяць*, I: 101), у словнику П. Білецького-Носенка (*гонець*, 102), а також у граматиці М. Осадци (*чернець*, 12), у граматиці Я. Головацького (*городець*, 42). Непослідовно передається м'який [ц'] у кінці слова в альманасі «Русалка Дністрова» (*молодець*, 37, *але дубець*, 110).

Передачу на письмі м'якого [р'] в непрямих відмінках іменників чоловічого роду II відміни засвідчують рукописи Т. Шевченка (*косаря*, II: 80; *царя*, II: 171).

У фольклорних матеріалах XIX ст. вживаються шиплячі, [р], [ц] і тверді, і м'які: *рятовати* (Чуб., I, 161) і *румочку* (Чуб., I, 161), *киця* (Чуб., IV, 24) і *місяця* (Грін, III, 42) [Поповський, 2015: 78-79], *лошя* (Милор. Ко., IX, 56) [Поповський, 2015: 70]. У записах південно-західного фольклору фонема /с/, /з/, /ц/, /д͡з/ відзначаються своєрідною м'якістю: *свѣт* (Розд., VII, 63, 85), *звѣрія* (Верх., 287), *дзвѣринойу* (Розд., VII, 46), у полтавському фольклорі вони фіксуються як тверді: *світ* (Ном., 5520), *зліз* (Рудч., I, 4), *цвѣтом* (Лук., 15) [Поповський, 2015: 81].

Найменше фіксуються на письмі у досліджуваних пам'ятках вимова ненаголошеного [о] як [у], африкатизація [д], [д'] перед свистячим, асиміляція [тч] – [ч], чергування [д] – [д͡ж]. За винятком одного слова (*/оджже/*) у граматиці О. Павловського, зовсім не фіксується африкатизація [д] перед шиплячим. Деякі з цих вимовних норм, зокрема африкатизація [д], [д'] перед свистячим та шиплячим, асиміляція [тч] – [ч:] за місцем і способом творення, чергування [д] – [д͡ж] порушуються носіями української літературної мови

сьогодні. Про це свідчать проведені нами соціопитування. За даними експериментального дослідження Л. І. Прокопової, Н. І. Тоцької, живе мовлення характеризується досить яскраво вираженою варіативністю, властивою вимові студентської молоді * [Прокопова, Тоцька, 1990: 17-26].

Можна з певністю сказати, що ті орфоепічні норми, які хоча чинним нині правописом не фіксуються, але тривалий час чи часто відповідно до правописних систем, які діяли протягом ХІХ століття, фіксувалися на письмі, є найстійкішими в усному мовленні. Ті ж вимовні особливості, що не фіксувалися у пам'ятках, або фіксувалися зрідка, хоча й стали нині орфоепічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних, в усному літературному мовленні виробляються для них альтернативні варіанти.

Нова українська літературна мова розвивала і вдосконалювала ті традиції старої літературної мови, які опиралися на усне народне мовлення, тому значна частина вимовних особливостей, що згодом стала орфоепічною нормою, має глибоке коріння.

Література

Дружинець М. Л. Відбиття кодифікованої вимови звукосполук на сторінках повістей Г. Квітки-Основ'яненка. *UCRAINICA V*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2012. С. 84–88.

Дружинець М. Л. Відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках староукраїнської літературної мови. *Записки з українського мовознавства*. Одеса: ПолиПринт, 2017. Вип 24. Т. 1. С. 3–12.

Дружинець М. Л. Діахронічна ретроспектива: українське усне мовлення за писемними пам'ятками. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія: «Філологічні науки» (мовознавство). Дрогобич, 2017. № 8. Т.1. С. 76–80.

Дружинець М. Л. Історичні корені української орфоепії: голосні звуки. *Одеська лінгвістична школа: координати сучасних пошуків*. Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2014 С. 13–19.

*Прокопова Л. І., Тоцька Н.І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді. *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 17-26.

Дружинець М. Л. Кодифікована вимова голосних на сторінках першодруків та рукописів Т. Г. Шевченка та його послідовників. *Збірник наукових статей: До 200-ліття від дня народження Т. Г. Шевченка*. Бельці: Presa universitara balteana, 2014. С. 42–47.

Дружинець М. Л. Кодифікована вимова звукосполук на сторінках першодруків та рукописів Т. Г. Шевченка. *Одеський лінгвістичний вісник*. Одеса: «Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 51–57.

Дружинець М. Л. Орфоепія лексем на сторінках західноукраїнських пам'яток ХІХ ст. *Мовознавчі студії*. Вип. 2. Дрогобич: Посвіт, 2010. С. 276–284.

Дружинець М. Л. Українське усне мовлення в синхронії та діяхронії (асимілятивні зміни). *Одеська лінгвістична школа: інтеграція підходів*. Одеса: ПолиПринт, 2015. С. 11–17.

Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за Кобзарями-першодруками Тараса Шевченка (1840), Петра Гулака-Артемівського (1877), Євгена Гребінки (1878). *Мова*. Одеса: Астропринт, 2016. № 26. С. 125–131.

Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за пам'ятками давньо- та староукраїнської мови. *Одеська лінгвістична школа: у просторах інтерпретацій*. Одеса: ПолиПринт, 2017. С. 33–41.

Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за першодруками харківських письменників. *Міжкультурна комунікація: проблеми та перспективи* / Відп. ред. М. Л. Дружинець. Вип. 2. Тирасполь: Поліграфіст, 2015. С. 69–81.

Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за писемними пам'ятками ХІХ століття: вимова звукосполук. *Записки з українського мовознавства*. Вип. 21. Одеса: ОРІДУНАДУ, 2014. С. 9–14.

Дружинець М. Л. Фіксація вимовних норм голосних на сторінках першодруків П. Гулака-Артемівського та Є. Гребінки. *Актуальні проблеми мовознавства та літературознавства*. Тирасполь: Поліграфіст, 2014. С. 99–106.

Микитин-Дружинець М. Л. Кодифікована вимова приголосних у граматиках ХІХ ст. *Записки з українського мовознавства*. Вип. 16. Одеса: Астропринт, 2006. С. 62–71.

Микитин-Дружинець М. Л. Орфоепічний стандарт української мови: історія та реалії. *Записки з українського мовознавства*. Одеса: Астропринт, 2009. Вип. 18. С. 363–369.

Микитин М. Л. Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці «Вірші та приповідки, або теж присловія посполитые...» Климентія Зіновієва. *Мова та стиль українського фольклору*. Київ: ІЗМН, 1996. С. 154–160.

Микитин М. Л. Відбиття орфоепічних норм у західноукраїнських граматиках ХІХ ст. (на матеріалі граматик Я. Головацького та М. Осадци). *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Ч. 2. Вип. 34. Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2004. С. 510–516.

Микитин М. Л. Відбиття особливостей народного мовлення в альманасі «Русалка Дністрова» (1837). *Мова*. Одеса: Астропринт, 1999. № 3/4. С. 9–13.

Микитин М. Л. Відбиття особливостей народного мовлення в «Енеїді» І.Котляревського (1798). *Щорічні записки з українського мовознавства*. Одеса: ОДУ, 1996. Вип. 3. С. 31–40.

Микитин М. Л. Відбиття особливостей народного мовлення у творах П.Куліша, надрукованих на сторінках журналу «Основа» (1861-1862). *Записки з українського мовознавства*. Одеса: Астропринт, 2000. Вип. 9. С. 151–161.

Микитин М. Л. Відбиття процесу становлення норм вимови приголосних української літературної мови у першодруках та рукописах кінця ХVІІІ – 60 р. ХІХ ст. *Записки з українського мовознавства*. Одеса: Астропринт, 2004. Вип. 14. С. 61–72.

Микитин М. Кодифікована вимова на сторінках «Граматики руського языка» Я. Головацького. *Записки з загальної лінгвістики*. Вип. 6. Одеса: ОРІДУНАДУ, 2005. С. 156–163.

Микитин М. Л. Кодифікована вимова звукосполук у пам'ятках ХІХ ст. *Записки з українського мовознавства*. Вип. 12. Одеса: Астропринт, 2003. С. 180–188.

Микитин М.Л. Становлення орфоепічних норм вимови приголосних за рукописами Т.Г.Шевченка. *Мова*. Одеса: Астропринт, 1995. № 1/2. С. 67–70.

Микитин М. Л. Т. Г. Шевченко та становлення української орфоепії. *Записки з загальної лінгвістики*. Одеса: Астропринт, 2001. Вип. 2. С. 94–108.

Микитин М. Л. Формування орфоепічних норм української літературної мови. *Мовознавство*. 1996. № 1. С. 37–43.

Микитин М. Л. Формування орфоепічних норм української літературної мови (на матеріалі «Граматики малороссійскаго нарѣчія» О. Павловського «Словника української мови» П. Білецького-Носенка). *Щорічні записки з українського мовознавства*. Одеса, 1994. Вип. 2. С. 13–21.

Druzhynets Maria. Ukrainian oral speech on the diachronic level: orthoepy of the first-printed sources of the 19 th century. *Topical Issues of Science and Education*. Warszawa: RS GLOBAL, 2017. Vol. 2 . С. 141–147.

Druzhynets M. L. The Ukrainian verbal broadcasting after incunabula of the Kharkov writers. *Міжкультурна комунікація: проблеми та перспективи* / Відп. ред. М.Л.Дружинець. Вип.2. Тирасполь: Поліграфіст, 2015. С. 81–92.

Джерела

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підготовка до видання В. В. Німчука / Відпов. ред. К. К. Цілуйко. Київ: Наук. думка, 1966. 423 с.
2. Головацкий Я. Грамматика русского языка. Львов, 1864. 158 с.
3. Кобзарь П. П. Артемовьского-Гулака. Киевъ: Типогр. М. П. Фрица, 1877. 35 с.
4. Кобзарь. Пыратынська ластивка Е. П. Гребинки. Киевъ: Типогр. Корчакъ-Новицкаго, 1878. 110 с.
5. Котляревский И. Енеида на малороссійскій языкъ перелицованная И. Котляревскимъ: ЧЛ-3 / Иждивеніемъ М. Парпуры. СПб., 1798. 32, 38, 72, 24 с. (окрем. паг.).
6. Малороссійскія повѣсти рассказанные Грыцькомъ Основьяненком. Харьковъ 1841. Т. 1. 437 с.
7. Осадца М. Граматика руского языка. Львов, 1864. 256 с.
8. Основа: Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ. СПб., 1861–1862: 1861. № 1. 336 с.; № 3. 106 с., 95 с.; № 9. 52 с., 194 с.; № 10. 112 с., 160 с., 23 с.; № 11– 12. 18 с., 132 с., 64 с., 138 с., 16 с., 48 с., 16 с.; 1862. № 1. 22 с., 106 с., 96 с., 62 с., 106 с.; №2. 82 с., 106 с., 66 с., 99 с.; № 3. 80 с., 32 с., 147 с.; №8. 56 с., 46 с., 40 с., 52 с., 63 с.; №10. 32 с., 19 с., 32 с., 134 с. (окрем. паг.).
9. Павловскій О. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. СПб., 1818. 114 с.
10. Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. Київ: Держлітвидав, 1950. 133 с.
11. Шевченко Т. Г. Більша книжка. Автографи поезій 1847–1860 рр. Київ: Наук, думка, 1989. 328 с.

12. Шевченко Т. Г. Букварь южнорусскій. СПб.: Въ печати Рогенфельдена и К^о, 1861. 24с. Фототип. вид. *Шевченко Т. Г. Буквар південноруський 1861 року*. Київ: Веселка, 1991. 61 с.
13. Шевченко Т. Г. Кобзарь Т. Шевченка. Факс. вид. СПб.: Е. Фишера, 1840. Київ: Дніпро, 1974. 114 с.
14. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр. Київ: Наук, думка, 1989. 431 с.

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ОРФОЕПІЧНІ НОРМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

§ 1. Вимова голосних звуків

Усі наголошені голосні звуки вимовляються чітко: [клен], [j·али́на], [буз°о́к], [а́·їстра], [з°оу·р'і́х], [к°уишч]. Тільки початковий наголошений [і] вимовляється з наближенням до [и] чи навіть змінюється на [и] з наближенням до [і]: [і'но·д'і], [и'нишій]. Ненаголошені голосні [а], [у], [і] зберігають чіткість: [тр°о·j·а́нда], [л'ишчі́на], [v'і́рн'іс't'и́], [j·а́блун'·а]. Голосні [е], [и], [о] у ненаголошеній позиції зазнають певних змін (табл.1).

Таблиця 1

Норми вимови голосних звуків

Звук	Позиція	Вимова	Приклади
Ненаголоше- ний [е]	перед складом з [а]	[e ^н]	[пе ^н ре ^н ла́з] перелаз
	[о] [е] перед складом з	[и ^е]	[ве ^н сл°о́] весло [се ^н ре́жки] сережки
	[і]		[би ^е р'і́зка] берізка
	[у] [и]	[и ^е] або [и]	[пови ^е рну́с'·а] повернувся [ви ^е рши́на] або [ви ^р ши́на] вершина
	між м'якими приголосни ми	[e ^і]	[огл'ада́·j·е ^і ц'·:а] оглядається
Ненаголоше- ний [и]	перед складом з [а] [е]	[e ^н] [e ^н] або [е]	[зе ^н ма́] зима [пе·с'ме́н:и ^е к] або [пе·с'ме́н:и ^е к] письменник

	перед складом з [i] [и] [y]	[и ^е]	[пи ^е ш'імо] пишімо [си ^е ди] сиди [ли ^е п'оучиї] липучий
Ненаголоше- ний [o]	перед складом з [y] [i]	[o ^у] або [y ^о], або [y] [o ^у]	[п'о ^о у ^о д'ушка] або [п'о ^у о ^о д'ушка], [п'о ^у д'ушка] подушка [п'о ^о у ^у р'іг] поріг
Наголоше- ний [i]	на початку слова	[i ["]] або [и ^і], [и]	[і ["] ншиї] [и ^і ншиї] [іншиї] інший

Ненаголошені [e], [и] вимовляються без наближень у сильній позиції. Звук [e] вимовляється виразно в наголошених закінченнях називного відмінка іменників, прикметників, порядкових числівників, займенників, дієприкметників середнього роду, а також в особових закінченнях дієслів: [м'о^оре], [т'е^епле], [д'р'о^уге], [w'а^аше], [п'і^ісане], [п'і^іше], [клі^іче]; давального і орудного відмінків іменників: [к'р'а^а·j·ev'і], [с'е^ерц'ем]. Ненаголошений звук [и] вимовляється виразно в ненаголошеному кінцевому відкритому складі [сw'о^об'о^оди]; у закритому складі відмінкових і особових закінчень: [д'о^обрих], [н'о^осиш]; у відкритому складі інфінітивного суфікса -ти: [чи^іт'ати]; перед [й] у кінці слова: [жw'á^авиї]; у закінченні -и форми 2-ї особи однини наказового способу дієслів I дієвідміни: [v'і^іди]. Ненаголошений [o] перед складом з наголошеними [y], [i], що належать до закінчення, не змінюється: [p'о^осу], [к'о^оз'і].

§ 2. Вимова сонорних, дзвінких і глухих приголосних звуків

Дзвінкі приголосні в кінці слова та перед глухими (у середині слова) не оглушуються. Лише у словах *нігті, кігті, легко, дьогтю, вогко* та похідних

приголосний [г] втрачає дзвінкість і вимовляється як глухий [х]. Глухі приголосні перед дзвінками в середині слова вимовляються дзвінко: [a'ǐzbe^hpg] (айсберг). У префіксах роз-, без- і прийменнику без перед глухим приголосним поширена паралельна вимова – [з] і [с]. Прийменник з і префікс з- перед глухими приголосними вимовляється як [с]. Кінцевий дзвінкий приголосний префіксів об-, над-, під- та ін. перед глухими приголосними не оглушується. Норми вимови дзвінких і глухих приголосних подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Норми вимови сонорних, дзвінких і глухих приголосних звуків

Звуки	Вимовні особливості	Приклади
Дзвінкі у кінці слова	не оглушуються	[д ^o у ^б] дуб [w ^o op ^o og] ворог
Дзвінкі перед глухими	як правило, не оглушуються	[j·a·g'ídka] ягідка [сте́жка] стежка
[г] перед глухими	вимовляється як [х] у п'яти словах і похідних, утворених від цих слів	[лехк ^o o] легко [w ^o oxk ^o o] воґко [к'íхт'í] кігті [н'íхт'í] нігті [д'°o·oxt'°o·y] дьохтю
Кінцевий дзвінкий приголосний префіксів об-, над-, під-, пред- та ін.	не оглушується	[п'ідпи ^с ати] підписати [обчи ^с ти ^с ти] обчистити [пре ^д ста ^с ви ^с ти] представити
Глухі перед дзвінками	одзвінчуються	[л'ід ^ж ба] лічба [наси ^б же] насип же [плад ^ж же] плач же [баске ^н дб ^o ол] баскетбол
Глухі перед сонорними	не одзвінчуються	[ср'ібл ^o o] срібло [хма ^р а] хмара
Сонорні [в], [й] на початку слова перед приголосним, у середині та в кінці слова після голосного, між словами, на стику слів	як [ǔ], [í]	[ǔписка] вписка [w ^o oǔk] вовк [ǔпаǔ] впав [наǔкраї ^н °у] на Вкраїну [іме ^н ':·a] ймення [за·іме ^н :и ^с к] займенник [ǔp ^o ожа·í] врожай [w ^o она ív'ín] вона й він
[з] у префіксі з- та	вимовляється як [с]	[с'ц'ідити] зцідити

прийменнику з перед глухими		[с:ади́ти] зсадити [с х°омі·ак°ом] з хом'яком [с ка́в°о·і·у] з кавою
[з] у префіксі роз- перед глухими	вимовляється варіативно	[р°о́сп°о·v'ід'] або [р°о́зп°о·v'ід'] розповідь
[з] у префіксі без- та прийменнику без перед глухими	вимовляється варіативно	[бе ^н зхмарні́] або [бе ^н схма́рні́] безхмарний [бе ^н з хв°оста́] або [бе ^н с хв°оста́] без хвоста
[д́з], [д́з'], [д́ж]	вимовляються зливо і передають один звук	[д́зе́ркал°о] дзеркало [д́з'°о·об] дзьоб [д́же ^и ре ^и л°о́] джерело

§ 3. Тверда і м'яка вимова приголосних звуків

1. У сучасній українській літературній мові розрізняють тверду і м'яку вимову [л]: [л°у́ки], [л°у́ди]. Перед голосними [е] та [и] [ле́две], [ли́ст] приголосний [л] не такий твердий, як перед [а], [о], [у], він належить до напівпом'якшених. У власних назвах із сполученням [ле] як [ле́рм°онт°оу́] вимова [л] як м'якого неправильна, бо вона не відповідає нормі загальнонародної української вимови.

2. Не здатні пом'якшуватися губні приголосні, що стверділи в кінці слова або складу: [з°о́л°уб]. Напівпом'якшеними вони є в позиції перед [і]:

3. Приголосні [к], [х], [г] і [ґ] теж тверді, зокрема перед [и] і [е]: [ши́р°о́ке], [ти́хе]. Напівпом'якшеними вони бувають тільки перед [і]: [к'і́м], [г'і́мн].

4. Твердими в сучасній українській мові є також шиплячі: [кр°у́ча], [л°о́ша], але напівпом'якшено вони вимовляються у сполученні з [і]: [ве^нч'і́рка]. Напівпом'якшені також довгі шиплячі у таких випадках як [кл°о́ч':а], [т°о́ш'°о:у].

5. Відносно вимови [p] розбіжності немає: у сучасній українській літературній мові приголосний послідовно твердий на кінці слова і складу. На початку слова перед голосними [a], [o], [y], як і перед [i], він зберігає свою давню напівпом'якшену вимову: [k^oosap'á].

6. Приголосні [д], [т], [с], [ц], [л], [н] перед [і] вимовляються м'яко: [d'íd], [s'íno]. Але можлива і нем'яка або напівм'яка вимова ді, ті, ні, лі, сі, ці — на стику слів (díd і баба), у складових аббревіатурах (недінститут), у закритих складах, де [і] походить з [о]: ніж.

7. Зубні приголосні [з], [с], [дз], [ц] перед [і] здебільшого пом'якшуються: [s'íl]. Перед наступними м'якими або напівпом'якшеними м'яка вимова зберігається: [s'm'ix]. У відповідній позиції зубні приголосні можуть вимовлятися і твердо, і м'яко: [ɥ'v'im] і [ɥv'im].

8. Звуки [д], [з] в префіксах під-, від-, од-, над-, перед-, без-, роз- перед м'якими і напівпом'якшеними не пом'якшуються: [n'ídn'íl'l'a], але префіксальний [д] перед м'якими кореневими [д'], [т'], [н'] переважно пом'якшується: [v'íd'd'íl].

Таблиця 3

Уподібнювальна палаталізація передньоязикових звуків у звукосполученнях

Звуки і вимова	Позиція	Приклади
пом'якшуються [д], [т], [л], [н], [з], [с], [ц]	перед м'якими передньоязиковими в межах одного складу і належать до кореня чи кореня й суфікса	[с'о·ог'од'н'і] сьогодні [іст'о·т'н'і] істотні [лан'ц'уг] ланцюг [м'іц'н'іс'т'и] міцність
варіативно [д], [т], [л], [н], [з], [с], [ц]	перед м'якими передньоязиковими на межі слів або тактів, а також морфем	[п'ідз'с'ін'ом] під сіном [с'ц'іл'ати ^е] зціляти [би ^е зд'іл':а] безділля але [v'ід':ачи ^е ти] від-дячити [п'ід':агати] піддягати
вимовляються варіативно [з], [дз], [с], [ц]	перед напівпом'якшеними губними	[ɥ'v'ít], [ɥv'ít] цвіт [с'w'ат'о] [sw'ат'о] свято [дз'w'акати] [dzw'акати] дзв'якати
не пом'якшуються [з], [дз], [с], [ц], [д], [т]	перед напівпом'якшеним губним, після якого [і] з [о]	[дз'v'ін] дзвін – дзвону [dv'ір] двір – двору
не пом'якшуються [д], [т], [л], [н], [з], [с], [ц]	перед напівпом'якшеними [г'], [к'], [х']	[хи ^е тк'і] хиткі [сх'ід] схід [швидк'іс'т'и] швидкість

§ 4. Вимова звукосполук

В українській мові вимова звукосполучень регулюється кількома правилами.

1. Шиплячі перед свистячими змінюються на свистячі:

а) у середині слова:

[ш]+[с'] → [с':]: [ди^ев^оу́·j·e·i·c':·a] (дивуєшся)

[ж]+[с'] → [з'с']: [зwa'·з'c'·a] (звaжся)

[ч]+[с'] → [ц'с']: [м^оop^о·ó·ц'c'·a] (морочся)

[ш]+[ц'] → [с'ц']: [д^о·ó·c'ц'i] (дошци)

[ж]+[ц'] → [з'ц']: [см^оу́·з'ц'i] (смужци)

[ч]+[ц'] → [ц':]: [x^оу́ст^о·ц':i] (хусточци)

[ж]+[з] → [з:]: [м'із^о:ональний] (міжзональний)

б) на стику слів:

[ж]+[з] → [з:]: [аз:áраз] (аж зараз)

[ш]+[с] → [с:]: [ли^ес:е"бе'] (лиш себе)

[ш]+[з] → [з:]: [ли^ез:áраз] (лиш зараз)

[ч]+[з] → [д̌зз]: [x^оод̌ззáраз] (хоч зараз)

[ш]+[ц] → [сц]: [ли^есцe'] (лиш це)

2. Свистячі перед шиплячими вимовляються як шиплячі:

а) у середині слова:

[с]+[ш] → [ш:]: [при^ен'иш:и] (принісиши)

[с]+[ч] → [шч]: [пaрa'ишчи^ен] (Парасчин)

[з]+[ш] → [жш]: [ви́v'іжшии] (вивізиши)

[з]+[ч] → [жч]: [м^о·ó·т^оу́жчи^ен] (Мотузчин)

б) у префіксі з-, у прийменнику з:

[з]+[ш] → [ш:]: [ш:и́ти] (зшити)

[з]+[ж] → [ж:]: [ж:·ó·ó·кн^оути] (зжовкнути)

[з]+[ч] → [шч]: [шчи́сти^ети] (зчистити)

[з]+[дж] → [жд̌ж]: [жд̌жe"pe"ла'] (з джерела)

в) у префіксах роз-, без-; у прийменнику без:

[роз]+[ж] → [рож:]: [p^о·ó·ж:·ó·уwa'ти] (розжувати)

[без]+[ж]→[бе"ж:]: [бе"жсжарт°у] (без жарту)

[роз]+[ш]→[рош:] і [рожш]: [р°ош:н°ур°ува́ти] і [р°ожшн°ур°ува́ти]
(розишнувати)

[без]+[ш]→[бе"ш:] і [бе"жш]: [бе"ш:ва́] і [бе"жшва́] (без шва)

[роз]+[ч]→[рошч] і [рожч]: [р°ошче"са́ти] і [р°ожче"са́ти] (розчесати)

[без]+[ч]→[бе"шч] і [бе"жч]: [бе"шчє́сний] і [бе"жчє́сний] (безчесний)

[без]+[дж]→[бе"ждж]: [бе"жджє́м°у] (без джему)

г) на стику слів:

[с]+[ж]→[ж:]: [спа́ж:е] (спас же)

[с']+[ж]→[ж:]: [ди́ви'ж:е] (дивись же)

[с']+[шч]→[ш:ч]: [ди́ви'ш:че] (дивись ще)

[з']+[ж]→[ж:]: [зла́ж:е] (злазь же)

3. Передньоязиковий приголосний [d] перед свистячими змінюється на свистячий аффрикат [dʒ]:

[д]+[с]→[дʒс]: [v'íðʒst°ун] (відступ)

[д]+[з]→[дʒз]: [v'íðʒznáка] (відзнака)

[д]+[ц]→[дʒц]: [v'íðʒce"нтр°о́виї] (відцентровий)

[д]+[дж]→[дʒ:]: [v'íðʒ:e"ркале"н':а] (віддзеркалення)

4. Передньоязиковий приголосний [d], [d'] перед шиплячими вимовляється як шиплячий аффрикат [dʒ]:

[д]+[ж]→[дʒж]: [n'íðʒжси́ви́ти] (підживити)

[д']+[ж]→[дʒж]: [с'а́дʒжсе] (сядь же)

[д]+[ч]→[дʒч]: [v'íðʒчи́сти́ти] (відчистити)

[д]+[ш]→[дʒш]: [v'íðʒши́ука́ти] (відшукати)

[д]+[дж]→[дʒдж]: [v'íðʒ:e"ре"ла́] (від джерела)

5. Передньоязиковий [t] перед свистячими [с], [ц], вимовляється як аффрикат [ц], перед свистячими [з], [dʒ] – як аффрикат [dʒ]:

[т]+[с]→[ц]: [бра́цтw°о] (братство)

[т']+[с']→[ц':]: [с'м'íj·é·ц':а] (сміється)

[т]+[ц]→[ц]: [к°ори́ц:е] (коритце)

[т]+[з]→[дʒз]: [одʒза́раз] (от зараз)

[т]+[дз]→[д̑з:]: [од̑з':v'ін'о́к] (от дзвінок)

6. Передньоязиковий [т], [т'] перед шиплячими [ч], [ш] вимовляється як африкат [ч], перед шиплячими [ж], [дж] - [дж]:

[т]+[ч]→[ч:]: [кv'іч:áти] (квітчати)

[т]+[ш]→[чш]: [к°ор°о́чшати] (коротшати)

[т']+[ш]→[чш]: [б°оли́чшче] (болить ще)

[т]+[ж]→[джж]: [о́дджже] (отже); [одджжа́р] (от жар)

[т']+[ж]→[джж]: [б°оли́дджже] (болить же)

[т]+[дж]→[дж]: [оддж:м'і́л'] (от джміль)

7. Приголосний [т] набуває призвуку [ц'] під впливом попереднього свистячого [с'] у словах типу [не"залéжн'іс't"и], [ра́д'іс't"и], [v'іс't"и] (незалежність, радість, вісті), а також у слові [с't"и́на] (стіна).

8. У групах приголосних під час вимови відбувається спрощення: [хваслі́виї] (хвастливий), [у n°о'jíз'ц'и] (у поїзді), [ни°v'іс'ц'и] (невісті).

9. Буквосполучення [чн] у словах питомої лексики може вимовлятися як [шн]: [шии°ні́шній], [й·а·й·éшн'а], **але домінує звукосполучення [чн]:** [р°учні́ї], [пала́т°очні́ї].

§ 5. Вимова слів іншомовного походження

Слова іншомовного походження мають такі особливості вимови:

1. Ненаголошений [о] не наближається до [у]: [к°ом'у́на].

2. Голосний [е] на початку слова та після голосного вимовляється без наближення до [и]: [еле́ктри°ка], [п°оети́чний]. В інших позиціях ненаголошений [е] наближається до [и]: [л'ібе"ра́л].

3. Ненаголошений [и] наближається до [е]: [ки°парі́с].

4. У прикметниках та іменниках, утворених від інших слів, відбувається спрощення: туристський [т°ури́с'кий], дилетантство [ди°летан́ств°о].

5. Звук [г] вимовляється у словах грецького походження [газéта], а також у давно засвоєних словах з інших мов [гра́д°ус]. У новіших запозиченнях з

латинської та інших мов (крім грецької) [ɣ] вимовляється на місці [h], а [ɣ] – на місці [g]: [ɣatʰʊnʰok], але [ɣʰuma·nʰiz̩m].

У власних назвах етимологічний [g] може вимовлятися варіативно [ɣéte] і [ɣéte].

6. У групах приголосних під час вимови відбувається **спрощення**: [aɣéntwʰo] (агентство), [stʰudé·nʰs'kiɪ] (студентський), [ʃi'isná·ðz̩'ɥ'am'] (шістнадцять), [ʃi'is:ʰót] (шістсот).

Правила вимови голосних, приголосних, звукосполук у рідномовних та іншомовних словах стійкі та загальнообов'язкові.

ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ

Практичні завдання

I. Прочитайте вголос текст, запишіть фонетичною транскрипцією.

Проаналізуйте вимову наголошених і ненаголошених голосних.

На зеленому горбочку,
у вишневому садочку,
притулилася хатинка,
мов маленькая дитинка,
стиха вийшла виглядати,
чи не вийде її мати

(Леся Українка).

II. Затранскрибуйте слова, дотримуючись орфоепічних норм, і запишіть на магнітофонну плівку:

- а) вершина, вечоріти, білесенький, вишенька, важений, заплету, пшениця, бери, гребі;
- б) вариво, бриніти, величезний, книжки, вулиця, пишіть, пливе;
- в) вбозтво, вбіг, вбік, любов, кров, навчання, ввічливий, ходив, вказівка, працював, вовк;
- г) іній, інший, іноді, історія;
- г) дзеркало, гудзик, дзьоб, підзаголовок, відзначити, підземелля;
- д) усміхається, заєць, оглядається, втихомиряться, віється, випалюється, орються;
- е) розумниця, поріг, кожух, проміння, доріг, подушка;
- є) дощі, плящі, дужці, внучці, водичці;
- ж) боїшся, вчепишся, борешся, женешся, не мажся, не морочся, налагодься;
- з) журналістці, невістчин, поїздці, Парасчин;
- и) швидкий, молодший, багатший, підживити, відчистити;
- і) шість, шістнадцять, шістсот;
- ї) безмовний, безчестя, безшумний, безталанний, безкласовий;
- й) винуватця, ворітця, дорожчий, досвідчений, блюдце, борідці;
- к) нігті, дьогтю, молотьба, просьба.

III. Прочитайте текст вголос, запишіть фонетичною транскрипцією. Визначте усно співвідношення голосних і приголосних. Запишіть звукові моделі слів.

Чорний ліс, біла дорога, жовтий місяць. Хтось, либонь, іде слідом за тобою, бо чого б це раптом зупинився та й, обернувшись, вглядався б у пройдений шлях. Хтось-таки йде, і ти виразно чуєш шурхотливий, наче аж поповзом по піску, звук ходи... Йде не тільки по дорозі, йде також поміж граблів і, либонь, високо піднімає ноги та обережно ставить їх, бо лише скрадливий шурхіт чується ледь-ледь та зітхання зів'ялої гіркоти (С. Гуцало).

Зразок: біг, грім – ППП, ПППП.

IV. Опрацюйте уривки лекції К. Бальмонта «Поезія як чаклунство» з книги М. Рильського «Живе слово». Напишіть лінгвістичний твір на тему: «Фонетична краса нашої мови» або «Кожен звук промовляє до мене».

V. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. З'ясуйте вимову звуків [e], [u] та [i]:

- а) чекати, плела, мене, несе, ледащо, лейтенант, набирати, пергамент;
- б) перемити, невістка, сидіти, учителі, пливить, пелюстка, дикун, жінці, берізка, оперізувати, перевернути, степи, дивитись, лисичка, великий, постелити;
- в) туманились, поперек, вершники, виплету, випишіть, дівчина, бачила, дивний, вилетів, лялечки, лексика;
- г) іжиця, ізюм, іноді, істина, інший, вірність, цінність, історія, інколи.

VI. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. З'ясуйте вимову звука [o]:

- а) помітно, копійка, до воріт, на молоці, поріг, оволодіння, оповіщення, потрібний, на столі, подвір'я, тобі, Корній;
- б) кожух, зозуля, голубка, потужний, орудувати, годує, заворушення, у бою, нагодуйте, добути;
- в) лоза, копати, вода, гвоздики, оголошення, воли, дорога, гойдати, обмотати.

VII. Прочитайте вголос текст. Проаналізуйте вимову наголошених і ненаголошених голосних.

Карпати потонули в тишині. Стоять смереки у сонливій зморі, І жевріють в небесній вишині, Неначе вуглики у згаслій ватрі, зорі. Мені здається, що стою на дні у велетенським, глибочезнім морі, Вгорі світила бачу я нічні Крізь води сині, тихі і прозорі. Піщинкою малою на землі Себе я почуваю в ці хвилини... Та на світанку море ночі схлине, І перед сонцем, в ранішній імлі, На цім шпилі вершини знову стану Володарем земного океану (Д. Павличко).

VIII. Прочитайте слова, дотримуючись орфоепічних норм вимови глухих і дзвінких приголосних. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Зазначте випадки з можливою подвійною вимовою:

а) хлобороб, хліб, сторож, похід, перелаз, бери, мороз, чуб, слід, моріг, боягуз, шлюб, батіг, тулуб;

б) грибки, слизько, вогкий, кігті, берізка, губка, ложка, берегти, сядьте, черідка, сережки, мережка, підхід, відхилити;

в) розцілуватися, розспіватися, розкидати, безтактний, безпечний, безцільний, безформний, з кавою, з плакатом, з сином, зцідити;

г) просьба, молотьба, футбол, екзамен, анекдот, екзальтований, гексаметр.

IX. Прочитайте за нормами орфоепії слова і запишіть їх фонетичною транскрипцією. З'ясуйте вимову звукосполучень приголосних:

а) зсипати, зсунути, зсихатись, розсунути, безсмертя, безсильний, безсистемний, розстелений;

б) легко, полегкість, просьба, молотьба, рюкзак, дьогтьовий, вогко, вогкість;

в) розкішний, парубчак, розпалити, відпрацьований, підправлений, зберегти;

г) сподіваєшся, хвилюєшся, причісуєшся, здружишся, схаменешся;

г) відважся, морочся, книжці, діжці, дичці, гармошці, пташці, комашці;

д) зчищений, безжурний, розшитий, розчулений, розшарпаний, безмовний;

е) підсвіжити, звідси, підсіяти, відцвітати, підспівувати, відцідити, сімнадцять;

є) відчинений, відчепитись, підшитий, підчищений, отчий, коротший;

ж) майбутній, сьогодні, світло, дівчинці, міцність.

X. Випишіть із тексту слова, у яких є буквосполучення дч, тч, тц, дц, сьч, шч, жч, чц, стц, рдц, ться, шся. Запишіть їх фонетичною транскрипцією і поясніть вимову звукосполучень.

1. Мак висить на жердці у сінях (Є. Гуцало). 2. Сподіваннями на Каховку зігрівалась тепер Яресьчина хата (О. Гончар). 3. Ми, братця, оце громадою давайте поміркуємо дещо – справи важливі є (А. Головка). 4. У мене у сумочці лежав сірий пакет (В. Симоненко). 5. Черниш переступив з ноги на ногу і ненароком відчув чиєсь тепле спітніле плече (О. Гончар). 6. Сказано ж: солдатом не родишся, а робишся... (О. Гончар). 7. «То, мабуть, заробітчани», – подумав я. 8. Замфір Нерон, ставний тридцятилітній молдуван, допив з глиняного глечика решту вина і встав з-за столу. 9. Бічні вулиці вже розчищені трохи (М. Коцюбинський). 10. По обіді Кайдашиха загадала невістці насіяти борошна (І. Нечуй-Левицький). 11. Ми вкупочці колись росли, маленькими собі любилися (Т. Шевченко). 12. От на цій річечці і вирішив Кузьма самотужки побудувати місток (М. Стельмах).

XI. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Поясніть, яких змін зазнали приголосні звуки.

Людський, відшкребти, відступ, канадський, відсидіти, відчуття, відстань, відстріл, відщипати, підшивка, відзвук, підчепити, підшипник, підзвітний, підживити, відчай, відсоток, підзолистий, відсікти, відсаджений, підшефний, підшлунковий, відсвіт, новгородський, заводський, готський, блюдце, братський, персидський, підземелля, покутський, представництво.

XII. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Укажіть, у яких сполученнях є приголосні звуки, що не вимовляються.

Поїздка, невістка, кістлявий, голландський, гігантський, хвастливий, пропагандистський, пестливий, шістдесят, студентство, інтелігентський, невістці, кістка, полоністці, кістці, хустці, полоністка, арештний, арештантський.

XIII. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Поясніть розмежування [дж], [дз] та звукосполучення [д] + [ж], [д] + [з].

Дослідження, дзюркоче, джерело, дзвонар, віджимати, дзиґа, джем, надзвичайний, дріжджі, підземний, піджак, джентельмен, підзвітний, відзвук, відзнака, джгут, відзиватися, дзьоб, відзначити, дзеркало, кинджал, надзелень, дзенькати, броджу, джаз, кукурудза.

XIV. Вимовте слова вголос. Запишіть їх фонетичною транскрипцією. Поясніть особливості вимови звуків, що позначаються буквосполученням чн.

Яєчня, місячний, смачний, камінчик, точний, вічний, двієчник, молочна, дачник, молочниця, булочка, гірчичник, заочний, історичний.

XV. Прочитайте слова і запишіть їх фонетичною транскрипцією. Поясніть особливості вимови інішомовних слів.

В'ячеслав, бязь, аудієнція, барельєф, поетичний, документ, комуна, ефір, телеграма, режим, кипарис, мозаїка, егоїст, пацієнт, агроном, агент, факт, джемпер, котедж, паранджа, атестат, бензин, лекція, компостний.

XVI. Перепишіть прислів'я. Розкрийте дужки, вибираючи потрібні букви згідно з правилами чергування у–в, і–й.

Дай землі, то (і, й) вона тобі дасть. 2. На ледачій землі (і, й) трава не росте. 3. (У, в) поле не бери, (і, й) дома не лиши. 4. (І, й) сонце не (в, у)сі гори освічує, хоч високо ходить. 5. (У, в) липні на дворі пусто, зате (в, у) полі густо. 6. Як (у, в)родить (в, у) житі метелиця – буде хліб (і, й) паляниця, а як (у, в)родить житець – хлібу кінець. 7. Не (в, у)чи плавати шуку, шука знає (в, у)сю науку (Народна творчість).

XVII. З'ясуйте відхилення від норм вживання варіантів прийменників з–із–зі (зо); в–у та сполучника і–й.

Разом із сходом, лист з Бразилії, справа йде на лад, лунає у вухах, рятуватись втечею, йшли з школи, зі зброєю в руках, ідуть в ногу, з широкою душею, в усій красі, в глибині душі, з семи чоловік, балада зі знаком запитання, війнув з Сходу, піді мною, раз у раз, так і сказали б, зими й літо, з хмари, от тобі й маєш, раніше і тепер, народилася в Львові, брат й сестра, бачила в фільмі, хліб і сіль.

XVIII. Випишіть слова, написання і вимова яких не збігаються. Зробіть їх орфоепічний аналіз.

З чого починається любов до отчого краю?.. Звідки й коли приходить ця любов до рідної землі?

...Ти любиш тут кожний соняшник, кожну їхню усмішку, тобі воно дороге, рідне...

А як по гінких стеблах палахкотять рожі! Оксамитові квіти твого дитинства, твоєї юності, твоєї дозрілості, – вони протягом усеньких твоїх років стоять на поріжку твоєї долі, дивляться тобі всередину пристрасними своїми очима... І маєш відчуття, що якби зараз сам або хтось інший спробував зірвати хоч би одне-однісіньке їхнє стебло із чорно-кривавими дзвонами, то вирвав би його не з землі, а наче зі своєї власної душі, – а ти здригаєшся в передчутті чогось лихого й недоброго.

Звідки ця любов, ця ніжність, ця несамовитість сьогодні, в теплий серпневий день? Коли, здається, вириваючи на грядці чорнобривець, вириваєш не квітку, а своє власне серце з грудей, та й так і несеш його, закривавлене, в руці... (Є. Гуцало).

Зразок: джерельний [дж^ер^ел'ниї].

Наголошений [е] вимовляється чітко; ненаголошений [е] у першому складі наближається у вимові до [и]; приголосний звук [дж] вимовляється злито; кінцевий звук [й] стоїть після голосного, тому переходить в [ї], інші звуки вимовляються чітко.

XIX. Зробіть орфоепічний аналіз слів.

Поріг, безталання, відчинити, митця, отчий.

XX. Вимовте слова (с. 90), дотримуючись орфоепічних норм, і запишіть на диктофон.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З ОРФОЕПІЇ ДЛЯ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ВИМОВА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

(«Орфоепічні норми сучасної української літературної мови», § 1)* Тренувальні тести

Картка № 1

1. *Голосний звук [o] наближається до [y]:*
 - а) перед складом з наголошеним [i];
 - б) перед складом з наголошеним [y];
 - в) перед складом з наголошеними [i], [y].
2. *У якому рядку ненаголошений звук [o] у всіх словах наближається до [y]:*
 - а) сподівання, розум, кожух, оголошення, голівка;
 - б) ворожіння, Болівія, копійка, голубити, онук;
 - в) крокувати, добути, обмотати, обережно, тобі;
3. *У якому рядку допущено помилку:*
 - а) [п°отр'ібні́], [на м°ол°оц'і́], [w°о°р'і́т], [о°р°уд°уwати];
 - б) [п°о°р'і́г], [п°о°т°у°жні́], [з°о°з°у́л'а], [к°у°ж°у́х];
 - в) [гw°озди́ки], [к°о°рн'і́], [р°о°шч°у́ле"ні́], [л°о́жка].

Картка № 2

1. *Голосний звук [i] наближається до [u]:*
 - а) у наголошеній позиції;
 - б) тільки на початку слова;
 - в) тільки на початку слова у наголошеній позиції.
2. *У якому рядку звук [i] наближається до [u]:*
 - а) ішемія, іуда, Іспанія, інавгурація, імідж;
 - б) Іра, індик, інкогніто, індіанка, інвентар;
 - в) іноді, інколи, інший, Ірод, інде.
3. *У якому рядку допущено помилку в транскрипції:*
 - а) [інд'і́йка], [v'ірн'іс'т'и́], [інді́чка], [іме́н:и́к], [ем'і́с'і́ја];

* Орфоепічний коментар подається у навчальному виданні у розділі «Теоретичне обґрунтування»

- б) [еп'іст^оола], [еп'ічній], [індік], [інде^нча́], [інг^оу́л];
в) [і^нмла́], [ме^нре́жи^сw^оо], [імі^сніні], [інди^сv'ід], [ім':ігра́нт].

Картка № 3

1. *Ненаголошений звук [e] сильніше наближається до [и] перед складом з наголошеними:*
- а) [e], [и], [у];
б) [у], [и], [і];
в) [а], [e], [и].
2. *Ненаголошений звук [e] наближається до [і]:*
- а) перед складом з наголошеним [і];
б) між м'якими приголосними;
в) перед складом з наголошеними [у], [и].
3. *У якому рядку ненаголошений звук [e] вимовляється виразно:*
- а) перелаз, весло, сережки, берізка, вершина;
б) поле, тепле, серцем, краєві, писане;
в) весняний, перевесло, мережка, берегти, черідка.
4. *У якому рядку в усіх словах ненаголошений звук [e] наближається до [и]:*
- а) сервірування, море, пише, сонцем, вершина;
б) вечірній, співає, жердина, поле, синє;
в) вітер, селянський, редактор, семінар, перелаз.

Картка № 4

1. *Ненаголошений звук [и] вимовляється як [e^н] перед складом з наголошеними:*
- а) [у], [о], [и];
б) [а], [e];
в) [e], [і], [а].
2. *Ненаголошений звук [и] вимовляється без наближень:*
- а) у ненаголошених закінченнях;

б) в інфінітивному суфіксі -ти;

в) у ненаголошених закінченнях та в інфінітивному суфіксі -ти.

3. У якому рядку в усіх словах ненаголошений звук [и] вимовляється як [e^u]:

а) рисунок, личинка, синоптик, кип'ятильник, синочок;

б) рибалка, кишень, синтетика, химера, письменник;

в) флегматик, хитати, циркулярний, практика, миттєвість.

4. У словах *циганча, цирконій, цимбаліст* ненаголошений звук [и] вимовляється як:

а) [и^e];

б) [e^u];

в) [e].

Картка № 5

1. У якому рядку подано голосні звуки, які в ненаголошеній позиції звучать чітко:

а) [a], [y], [i];

б) [e], [y], [и];

в) [a], [y], [o].

2. У якому рядку наведено слова, у яких вимова і написання голосних звуків збігаються:

а) гренадер, випрошений, виразний, бензобак, берегиня;

б) національний, дубовий, підростання, салют, сукно;

в) гребеневий, Бережани, бемоль, інший, берет.

Контрольні тести

І варіант

1. Встановіть, у якому рядку в усіх словах ненаголошений звук [o] вимовляється як [o^y]:

а) жолудь, лопух, монумент, сортувати, посуха;

б) цоколь, ходіння, доступ, нормувати, споруда;

в) здобуток, могутній, воркують, потіха, конюшина.

2. Встановіть, у словах *берізка, решітка, пшениця, перука* ненаголошений звук [e] вимовляється як:

- а) [e^н];
- б) [и^е];
- в) [e^і].

3. Встановіть, у якому рядку допущено помилку:

- а) [г^оосп^оодар^н/іс'/т^ш/], [сви^ішчи^ек], [в^еч'/ірни^ек], [о^утр^оута];
- б) [ін^оод/і], [ім^оо^ув'/ірни^оо], [в^ерх^оов'/іт':а], [т^оур'/ішн'/ї];
- в) [шл'/ахти^еч], [гви^ент'/їўка], [в^есёлка], [б^оо^урд'/оўр].

4. Встановіть, у якому рядку в усіх словах ненаголошений звук [и] сильніше наближається до [e]:

- а) хвилеріз, говільник, музикознавство, мотивація, месник;
- б) величезний, зупиняється, застилати, відмирання, засипальник;
- в) відмінник, заскиртувати, набивальник, очорнити, пожиткування.

II варіант

1. Встановіть, у якому рядку в усіх словах ненаголошений звук [о] вимовляється як [о^у]:

- а) докторант, модуль, почуттєвий, розшук, похід;
- б) документальний, мотузок, почування, похіть, воріженьки;
- в) докупити, Колумбія, колючка, мотуззя, мокрінь.

2. Встановіть, у словах *негідниця, нерівність, жерстина, женіння, вергун* ненаголошений звук [e] вимовляється як:

- а) [и^е];
- б) [e^н];
- в) [e^і].

3. Встановіть, у якому рядку допущено помилку:

- а) [ж^оураўли^ек], [зв^ерста^іти], [п^ооле^нт'/а], [ре^ндан'/а];
- б) [зви^еноува^чоуван'/а], [зв'/іре^нни'/ї], [п^оул'/іс'/а], [ри^еб^оол^ооўл'/а];
- в) [інк^ооли], [зв'ічаї], [г^оо^ул^оубка], [нац'/іле^нниї].

4. Встановіть, у якому рядку в усіх словах ненаголошений звук [u] сильніше наближається до [e]:

- а) рибець, ридати, римач, цимбали, циліндр;
- б) ризик, ризикований, низовина, дипломат, динаміка;
- в) чистотіл, чинолюбство, нігтик, витискання, вихвалення.

Пробні модульні тести

1. Укажіть, у якому рядку ненаголошений звук [u] в усіх словах наближається до [e]:

- а) забриніти, минтай, мислитель, миріння, оживляння;
- б) дідич, дитина, горобчик, кошачок, мисливець;
- в) завадити, городинний, минуцість, мистецьки, миротворець.

2. Укажіть, у якому рядку допущено помилку при написанні фонетичної транскрипції:

- а) [ме^итоуш'ін':а], [ре^иал'істка], [пи^етроушка], [сели^ез'інка], [си^ел'оук];
- б) [пе^иче^ин'іг], [печ^ен'а], [пе^ич'інка], [се^игмент], [се^еме^ироо];
- в) [ме^ижа́], [ме^ибл'ар], [пи^етр'іўка], [се^из'оон], [се^еле^изе^ин'].

3. У словах лопух, лобіст, новітній, очкур ненаголошений звук [o] вимовляється як:

- а) [o^а];
- б) [o^у];
- в) [o].

4. У словах інший, інакше, іній початковий наголошений звук [i] вимовляється як:

- а) [i^и];
- б) [i];
- в) [ĩ].

ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

(«Орфоепічні норми сучасної української літературної мови», § 2-3)

Тренувальні тести

Картка № 1

1. *Дзвінки приголосні звуки в кінці слова:*

- а) не оглушуються;
- б) оглушуються;
- в) варіативно.

2. *Дзвінки приголосні звуки перед глухими:*

- а) не втрачають дзвінкості;
- б) не оглушуються, крім [г] у словах *кігті, легко, дігтяр, вогко, нігті* та похідних;
- в) оглушуються.

3. *У якому рядку дзвінкий приголосний звук у всіх словах оглушується:*

- а) кладка, мережка, лід, легковій, лебідка;
- б) вогкість, легко, дьогтю, нігті, дігтяр;
- в) рибка, легковаговик, родовід, холод, хибність.

4. *У якому рядку дзвінкий приголосний звук у всіх словах вимовляється дзвінко:*

- а) полегшення, хижчина, юбка, веред, везти;
- б) вогкий, мужчина, хибкий, шубка, вождь;
- в) губка, ніжка, віз, стерегти, народ.

5. *У якому рядку допущено помилку у фонетичній транскрипції:*

- а) [раб], [оби'р'іг], [к'іхт'а'стії], [ке'таг], [м'ор'оз];
- б) [лехк'о], [w'охк'о], [д'іхт'арстw'о], [се"режки], [w'охк'ува'тії];
- в) [сте"ре"хті], [р'ід], [н'іж], [б'оур'ідка], [бе"ре"г].

6. *У якому рядку дзвінкий звук [з] у всіх словах оглушується і вимовляється як [х]:*

- а) дігтярський, перемогти, зигзиця, зигзаг, нігрозин;
- б) дігтярня, кігтистий, нігтьоїда, легковик, вогкуватий;
- в) могти, вогник, вогкенький, кігтик, вовчуг.

7. У словах мережка, черідка, ложка, грибки, берізка дзвінкий звук перед глухим:

- а) не оглушується;
- б) вимовляється варіативно;
- в) втрачає дзвінкість.

Картка № 2

1. Глухі приголосні звуки перед дзвінкими в середині слова вимовляються:

- а) дзвінко;
- б) глухо;
- в) варіативно.

2. Глухі приголосні звуки перед дзвінкими на межі слів:

- а) одзвінчуються;
- б) вимовляються без змін;
- в) вимовляються варіативно.

3. Глухі приголосні звуки перед сонорними:

- а) переходять у дзвінкі;
- б) не змінюються
- в) вимовляються варіативно.

4. У якому рядку в усіх словах написання і вимова не збігаються:

- а) парубчак, дьогтьовий, кібчик, різник, садибка;
- б) просьба, футбол, п'ятдесят, косьба, айсберг;
- в) підбігти, полегкість, кібчення, ризький, сажка.

5. Глухі приголосні звуки на межі слів типу ніс болить, язык заливний, піч гріє, брат дав вимовляються:

- а) дзвінко;
- б) варіативно;
- в) без змін.

6. У якому рядку глухий приголосний звук перед дзвінким у всіх словах одзвінчується:

- а) баскетбол, лічба, осьде, Великдень, айсберг;

б) срібло, акварель, спортзал, Стокгольм, хмеляр;

в) хмара, акваплан, кетгут, фальшборт, фішбалка.

7. У якому рядку подається правильна транскрипція до слів *ноутбук*, *якби*, *осьде*:

а) [н^ооудб^оу́к], [јагби́], [о́з'/де];

б) [н^ооутб^оу́к], [јакби́], [о́с'/де];

в) [н^ооудб^оу́к], [јагби́], [о́с'/де].

Картка № 3

1. Прийменник *з* і префікс *з-* перед глухими приголосними звуками вимовляються як:

а) [с];

б) [з];

в) варіативно: і як [з], і як [с].

2. У префіксах *роз-*, *без-* і прийменнику *без* приголосний звук [з] перед глухим вимовляється як:

а) [с];

б) [з];

в) варіативно: і як [с], і як [з].

3. Дзвінкі приголосні звуки [б], [д] перед глухими приголосними у префіксах *об-*, *над-*, *під-*, *перед-*:

а) зберігають дзвінкість;

б) оглушуються;

в) вимовляються варіативно.

4. У якому рядку префікс *з-* і прийменник *з* перед глухими звуками в усіх словах оглушується:

а) з гаю, зсідок, зростання, зсування, з карамеллю;

б) з краю, зсипання, зціляти, з хати, з кавою;

в) з кефіром, здобич, зселення, зцідити, зчорнити.

5. У якому рядку префікс *роз-* у всіх словах може вимовлятися як [рос-]:

а) розплетений, розряд, роздача, розвіяння, розточити;

- б) розколина, розповзання, розтік, розтин, розцвітання;
 в) розпливчастість, розруб, розсвіт, розгубленість, розтоплення.
6. У якому рядку дзвінкий приголосний звук у префіксах усіх слів оглушується:
- а) безхмарність, безцільність, розкопка, зціплення, зцупити;
 б) надпис, обсмажити, безхліб'я, зцілювати, обтесати;
 в) надплановий, обслідувач, розкорковування, зцементований, розповідь.
7. У якому рядку дзвінкий приголосний звук у префіксах зберігається:
- а) надпалубний, обплутування, обтікання, підфарбування, підхват;
 б) обпасти, підфарник, надпис, розселення, надплести, надсада;
 в) обпоїти, підхід, безталання, підхожість, підцукровування.
8. Префікс без- у словах безхребетний, безцензурний вимовляється:
- а) тільки [бе^нз];
 б) тільки [бе^нс];
 в) [бе^нз] і [бе^нс].

Картка № 4

1. Звук [в] вимовляється на початку слова перед приголосним, у кінці слова після голосного та в середині слова після голосного перед приголосним як:
- а) [в];
 б) [ў];
 в) [ф].
2. Звук [й] вимовляється як [ї]:
- а) на початку слова перед приголосним;
 б) у середині слова після голосного перед приголосним та в кінці слова після голосного;
 в) у кінці слова після голосного та в середині слова після голосного перед приголосним, на початку слова перед приголосним.
3. У якому рядку в усіх словосполученнях звук [в] вимовляється як [ў]:
- а) лежала в лікарні, плавати в морі, зайти в клас;
 б) успіх у навчанні, читала в газеті, служити в армії;

в) була в Києві, жила в Одесі, працювала в магазині.

4. У якому рядку звук [й] у всіх словосполученнях вимовляється як [ї]:

- а) ручка й олівець, спостерігає й описує, цікаво й весело;
- б) вчителі й інженери, інститути й університети, альбоми й олівці;
- в) ручка й олівець, сидіти й мріяти, студенти й аспіранти.

Картка № 5

1. Африкати [дж], [дж'], [дж''] вимовляються як:

- а) злитий звук;
- б) окремі звуки;
- в) як звук [д].

2. У якому рядку в усіх словах є злитий африкат [дж]:

- а) відживати, джерелознавець, джерельце, джбанок, джміль;
- б) дослідження, джміль, броджу, джерело, джерготіння;
- в) віджимати, віджувати, джбан, джмелевий, підживити.

3. У якому рядку в усіх словах є злитий африкат [дж']?

- а) надзелень, підземний, відзначений, відзвук, дзвонар;
- б) дзенькати, дзеркало, дзига, дзвонар, кукурудза;
- в) відзнака, надзвичайний, відзиватися, відзимувати, дзбан.

4. У якому рядку в усіх словах пишемо літеру г і вимовляємо звук [г]:

- а) ..осподар, ..орщик, об..рунтувати, а..рус;
- б) ..асло, ...олосувати, ..аздиня, ..ніт, ..удзь;
- в) ..ел..отати, ..ава, ..азда, ..валт, ..рунт.

5. У якому рядку в усіх словах пишемо літеру г і вимовляємо звук [г]:

- а) ..оробець, ..олос, ..рак, ..оробина, ..роші;
- б) ..удзик, ..уща, ..ратчастий, ..уля, ма..ніт;
- в) ..усак, ту..а, ..лей, ..уральня, ..рати.

Контрольні тести

I варіант

1. Встановіть, у якому рядку дзвінкий приголосний звук оглушується в одному слові:

- а) ложка, рибка, стружка, площадка, ніжка;
- б) кігтястий, хліб, ріж, розкладка, підказка;
- в) розвідка, слізка, голубка, берізка, шибка.

2. Встановіть, у якому рядку правильно написано транскрипцію до слів *п'ятдесят, спортзал, кетгут*:

- а) [п'яд:е^нс'/а́т], [сп^ордза́л], [кедг^оу́т];
- б) [п'яд:е^нс'/а́т], [сп^орцза́л], [кедг^оу́т];
- в) [п'яд:е^нс'/а́т], [сп^ордза́л], [кетг^оу́т].

3. Встановіть, у якому рядку в усіх словах префікси *роз-*, *без-* можуть вимовлятися як [рос-], [бе^нс-]:

- а) розсекречення, безхліб'я, бездіяльний, безкоштовний, розпад;
- б) розсідлати, розпорядник, безправ'я, безконечність, розкрадання;
- в) розправа, безхребетний, беззоряний, розпалубка, розсвіт.

4. Встановіть, у якому рядку в усіх словах вживається літера *г* і відповідно вимовляється звук [г]:

- а) ..ала..ан, Вашин..тон, ..ринджоли, ..лей, за..ратований;
- б) дзи..ар, а..укання, ..роно, ..аблі, мамали..а;
- в) бі..ос, аншла.., ..валт, ..ранд, а..русовий.

II варіант

1. Встановіть, у якому рядку дзвінкий приголосний звук оглушується в одному слові:

- а) нагідка, пробка, жабка, загадка, казка;
- б) прабабка, замазка, підказка, сережка, борідка;
- в) нігтьоїда, кізка, мережка, підніжка, завод.

2. Встановіть, у якому рядку правильно написано транскрипцію до слів *айсберг, анекдот, лічба*:

- а) [а́йзберг], [ане^нгд^оо́т], [л'ічба́];
- б) [а́йзбе^нрг], [ане^нгд^оо́т], [л'ідѣба́];
- в) [а́йсберг], [ане^нгд^оо́т], [л'ідѣба́].

3. Встановіть, у якому рядку в усіх словах префікси роз-, без- можуть вимовлятися як [рос], [бе^нс-]:

- а) розтління, розцвітання, розмах, безмір'я, безкрай;
- б) безперебійний, бездолля, розмах, розкручення, рознос;
- в) розфарбовування, безпарний, безцінність, розкряти, розселення.

4. Встановіть, у якому рядку в усіх словах вживається літера г і відповідно вимовляється звук [г]:

- а) ..азда, ху..а, дзи..отіти, а..русівка, ..речний;
- б) ..е..екання, дзи..лик, під..рунтя, дзи..а, ..расувати;
- в) фу..а, дзи..арі, але..ро, ..ратки, ..онтар.

Пробні модульні тести

1. Укажіть, у якому рядку в усіх словах префікси роз-, без- можуть вимовлятися варіативно: [роз-] і [рос]-, [бе^нз-] і [бе^нс-]:

- а) безшовний, безпутній, розлити, розжитися, розбити;
- б) розклад, безкрай, безхарактерний, розтоптаний, розповідь;
- в) безшумний, безпечний, розчулений, розхитаний, розвідка.

2. Укажіть, у якому рядку в усіх словах глухі звуки перед дзвінками одзвінчуються, а дзвінки звуки перед глухими оглушуються:

- а) грибки, бігти, футбол, віжки, просьба;
- б) берегти, дьогтю, ковзкий, вогкий, вокзал;
- в) дігтяр, легковажний, айсберг, кетгут, спортзал.

3. У якому рядку подається правильна вимова сполучника й, прийменника в у сполученнях сусіди й родичі, знайду підтримку в батьків:

- а) [ї], [й];
- б) [й], [в];
- в) [і], [у].

ВИМОВА ЗУКОСПОЛУК

(«Орфоепічні норми сучасної української літературної мови», § 3–4)

Тренувальні тести

Картка № 1

1. Шиплячі перед свистячими вимовляються:

- а) як свистячі;
- б) без змін;
- в) як африкати.

2. Свистячий [з] у префіксі [роз] перед шиплячим кореневим вимовляється:

- а) як [с];
- б) як [з];
- в) варіативно: і як [ш], і як [ж].

3. Свистячий [з] у префіксі [з-] перед шиплячим кореневим [ч] вимовляється:

- а) як [с];
- б) як [ш];
- в) варіативно: і як [ш], і як [ж].

4. У якому рядку в усіх словах свистячий звук вимовляється як шиплячий:

- а) розкрутити, Парасчин, казці, з джерела, вивізши;
- б) з джемом, зштовхнути, безчинство, через шахту, безшовний;
- в) Мотузчин, принісши, запорізький, з часом, без жарту.

5. У якому рядку в усіх словах свистячий звук вимовляється як шиплячий [ж]:

- а) з джином, зчіплювач, розжати, без жінки, розжеврілий;
- б) розчин, відвізши, розчарування, зжитися, з джинсу;
- в) розжувати, без жита, з червня, розжарити, без чеків.

6. У якому рядку в усіх словах шиплячий звук вимовляється як глухий свистячий:

- а) переможці, грушці, відважся, галушці, підніжці;
- б) дошці, свічці, ключці, бочці, вибачся;
- в) стежці, водичці, морочся, юшці, мажся.

7. У якому рядку в усіх словах шиплячий звук вимовляється як дзвінкий свистячий:

- а) ромашці, дочці, пляшці, доріжці, Оришці;
- б) мережці, не поріжся, дужці, завантажся;
- в) смієшся, Палажці, пробудишся, багачці, сумочці.

Картка № 2

1. Передньоязиковий приголосний звук [d̪] перед свистячим вимовляється:

- а) як африкат [d̪z̪];
- б) як глухий [t̪];
- в) без змін.

2. Передньоязиковий приголосний звук [d̪] вимовляється перед шиплячим:

- а) як африкат [d̪ʃ̪];
- б) як глухий [t̪];
- в) без змін.

3. У якому рядку в усіх словах передньоязиковий звук [d̪] вимовляється як [d̪z̪]:

- а) діловодство, надзоряний, відформований, відцарювати, надцілкий;
- б) сімнадцять, борідці, блюдце, відцуратися, наддзьобок;
- в) садоводство, загадці, надзвук, відстій, відтепер.

4. У якому рядку в усіх словах передньоязиковий звук [d̪] вимовляється як [d̪ʃ̪]:

- а) відчислення, підчепурити, наджаротривкий, підхожість, підчепурити;
- б) піджену, відчистити, наладчик, солодший, підщипувати;
- в) відчал, підчалок, підфарник, підчасок, відшукати.

5. У якому рядку допущено помилку у фонетичному записі слів:

- а) [над̪ʃ̪чѐрбиѐти], [над̪z̪°об°ок], [v'ід̪z̪ц'ід̪ʃ̪е"ниї];
- б) [п'ід̪ʃ̪чашиї], [над̪z̪е"ле"н'], [v'ід̪z̪ц°окати];
- в) [п'ід̪ʃ̪чал'уван':а], [v'ід̪z̪стр'іл], [v'ід̪ʃ̪чале"н':а].

6. У словах зодчий, досвідчений, відчай [d̪] вимовляється:

- а) як [t̪];

- б) як [дж];
- в) без змін.

Картка № 3

1. Приголосний звук [т] перед [ц'] вимовляється як:

- а) [д'];
- б) [ц'];
- в) [т].

2. У словах незалежність, вість, радість звук [т] вимовляється:

- а) без змін;
- б) як [ц];
- в) як [т'/ц'].

3. Приголосний звук [т] перед [ш] вимовляється:

- а) як [ш];
- б) як [ч];
- в) без змін.

4. У якому рядку приголосний звук [т] вимовляється як [ч]:

- а) невістчин, квітчати, баскетболістчин, Зітчин, волейболістчин;
- б) вітчим, сітчатка, солдатчина, Вітчин, Рітчин;
- в) братчик, тітчин, шляхетчина, Вітчизна, солістчин.

5. У якому рядку приголосні звуки [т], [т'] вимовляються як [ц']:

- а) коритце, братський, клітці, сержантський, картці;
- б) солдатський, квітці, сирітський, усміхається, миється;
- в) тітці, вчиться, сниться, от цей, кімнатці.

6. У словах коротший, багатший звук [т] вимовляється як:

- а) [ч];
- б) [т];
- в) [д].

Картка № 4

1. Спрощення відбувається в іншомовних словах:

- а) під час вимови;
- б) на письмі;
- в) під час вимови і на письмі.

2. Буквосполучення *чн* вимовляється як:

- а) [шн];
- б) [чн];
- в) [ч'н].

3. У якому рядку правильно подано вимову слів *пестливий*, *хвастливий*, *шістнадцять*:

- а) [пистлі́вий], [хвасли́вий], [ш'існа́дзц'ат'];
- б) [писли́вий], [хвасли́вий], [ш'існа́дз'ц'ат'];
- в) [писли́вий], [хвасли́вий], [ш'існа́дз'ц'ат'].

4. У якому рядку в усіх словах в усному мовленні відбувається спрощення:

- а) шістнадцять, голландський, кістлявий, аванпостний, журналістський;
- б) шістсот, хворостняк, гігантський, хвастливий, контрастний;
- в) невістчин, зап'ястний, хвастнути, шотландський, шістдесят.

5. У якому рядку правильно подано вимову слів *яєчня*, *молочний*, *пшеничний*:

- а) [ја́јешн'а], [м°ол°о́чний], [пшині́шний];
- б) [ја́јешн'а], [м°ол°о́шній], [пшині́шний];
- в) [ја́јешн'а], [м°ол°о́чний], [пшині́чний].

Контрольні тести

І варіант

1. У словах *сваиці*, *кішці*, *дошці* буквосполучення *-иці* вимовляється як:

- а) [с'ц'];
- б) [шц'];
- в) [з'ц'].

2. Встановіть, у якому рядку передньоязиковий звук [d] вимовляється як свистячий аффрикат:

- а) підсвіжити, відчинений, борідці, передзасівний, передслово;
- б) відсвяткувати, звідси, підсіяти, відцідити, підзолистий;
- в) відцвітати, колядці, підзор, передзахідний, передсвітання.

3. Встановіть, у якому рядку звук [т] вимовляється як [ц']:

- а) кандидатці, митцем, каскетці, хитається, усміхається;
- б) ворітця, замітці, хвилюється, милується, калитці;
- в) братство, свариться, видніється, козетці, отці.

4. Встановіть, у якому рядку правильно передано вимову слів невістчин, гагаузчин, безвісті:

- а) [ни^εv'ісч:и^εн], [гагау^εжчи^εн], [б^εзv'іс'т^ці];
- б) [ни^εv'ішчи^εн], [гагау^εшчи^εн], [б^εзv'іс'т'і];
- в) [ни^εv'ішчи^εн], [гагау^εжчи^εн], [б^εзv'іс'т^ц].

II варіант

1. У словах кружці, бражці, ворожці буквосполучення жці вимовляється як:

- а) [шц'];
- б) [з'ц'];
- в) [жц'].

2. Встановіть, у якому рядку передньоязиковий звук [д] вимовляється як шиплячий аффрикат:

- а) відчайдушний, відцуратися, надшахтний, переджнивний, передчуття;
- б) відшити, надщеплений, надхмарний, підживлювач, піджидати;
- в) відчепитись, підшитий, підчищений, відчислення, надчутливість.

3. Встановіть, у якому рядку звук [т] вимовляється як [ч]:

- а) винуватця, багатство, депутатський, заквітчати, коритце;
- б) багатший, солдатчин, короткий, фасетчин, тітчин;
- в) квітчин, читці, заробітчани, коритце, шляхетчина.

4. У якому рядку правильно передано вимову слів солістчин, молочниця, Лідчин:

- а) [с^ол'ішчи^εн], [м^ол^оошни^εц'а], [л'іджчи^εн];
- б) [с^оу^л'ісчи^εн], [м^ол^оошни^εц'а], [л'іджчи^εн];
- в) [с^оу^л'ішчи^εн], [м^ол^оошни^εц'а], [л'ітчи^εн].

Пробні модульні тести

1. *Укажіть, у якому рядку свистячий у всіх словах вимовляється як шиплячий:*

- а) розширник, безшлюбний, безцензурний, зшивальник, зчинений;
- б) розжалувати, розширення, розчленований, безшарнірний, зчитувач;
- в) слізці, розчепуритися, безшумність, зшкребти, зчеп.

2. *Укажіть, у якому рядку передньоязиковий звук [d] вимовляється як аффрикат:*

- а) передсердя, передчування, відснідати, відрядити, грядці;
- б) передсмертний, передчасність, відсоток, Лідчин, відціля;
- в) загадці, передзбиральний, передбачити, відсохлий, відсовувати.

3. *Укажіть, у якому рядку звук [t] у всіх словах вимовляється як [ʦ]:*

- а) агентство, купається, хустці, вагається, студентці;
- б) сирітство, братський, тітці, молиться, фігуристці;
- в) депутатський, решітці, мулатці, мигтіється, здається.

4. *У словах ложці, стружці, завантажся звук [ж] вимовляється:*

- а) як [ш];
- б) як [з'];
- в) без змін.

5. *Укажіть, у якому рядку допущено помилку при передачі вимови:*

- а) [с°ол'іс'ц'і], [г°ол:андз'с'киї], [г'іган'с'киї];
- б) [загадз'ц'і], [јајешн'а], [жердз'ц'і];
- в) [м°ол°одз'ц'а'], [ш'істнадз'ц'ат'], [р°ожчуле"ниї].

6. *У словах безчинство, розчарування, розчистити префікси роз-, без- вимовляються як:*

- а) [рош-], [бе"з-];
- б) [рос-], [бе"с-];
- в) [рош-] і [рож-], [бе"ш-] і [бе"ж-].

ВИМОВА СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

(«Орфоепічні норми сучасної української літературної мови», § 5)

Тренувальні тести

Картка № 1

1. *Голосний звук [e] в словах іномовного походження вимовляється без змін:*

- а) на початку слова, після приголосного;
- б) на початку слова, після голосного;
- в) після голосного, після приголосного.

2. *У якому рядку ненаголошений звук [e] в усіх словах наближається до [u]:*

- а) енергія, медаль, бенефіс, коментатор, альтернатива;
- б) феномен, еліпсоїд, математика, десант, декларація;
- в) вексель, джентельмен, модельєр, конференсьє, десерт.

3. *У словах електрика, поетичний, енергія ненаголошений звук [e] вимовляється як:*

- а) [e^н];
- б) [e];
- в) [e^і].

4. *У словах комуна, комізм, контузія, фортуна ненаголошений звук [o] вимовляється як:*

- а) [o^у];
- б) [y^о];
- в) [o].

5. *У якому рядку правильно передано вимову слів цистерна, диригент, кинджал:*

- а) [цис^ете^рна], [ди^ери^ете^нт], [ки^енд^жа^л];
- б) [ци^есте^рна], [ди^ери^ете^нт], [ки^енд^жа^л];
- в) [ци^есте^рна], [ди^ири^ете^нт], [ки^енд^жа^л].

Картка № 2

1. Спрощення в словах іншомовного походження відбувається:

- а) тільки у вимові;
- б) тільки на письмі;
- в) у вимові і на письмі.

2. У словах іншомовного походження глухий звук перед дзвінким:

- а) одзвінчується;
- б) залишається без змін;
- в) може одзвінчуватися, може зберігатися.

3. У якому рядку в усіх прикметниках, утворених від наведених іменників, спрощення відбувається в усному мовленні:

- а) баласт, Голландія, арештантський, шістнадцять;
- б) агент, студент, пропагандист, Гренландія, Дамаск;
- в) журналіст, компост, форпост, гігант, баски.

4. У словах экзамен, екзотика, екзема звук [к] вимовляється:

- а) як [г];
- б) без змін;
- в) варіативно: і як [г], і як [к].

5. У якому рядку правильно передано фонетичний запис слів футбол, ноутбук, рюкзак:

- а) [ф^оутб^ол], [н^оутб^оук], [р^оугзак];
- б) [ф^оудб^ол], [н^ооудб^оук], [р^оугзак];
- в) [ф^оутб^ол], [н^оутб^оук], [р^оукзак].

Картка № 3

1. Звук [z] вимовляється на місці [h], а звук [r] – на місці [g] у словах:

- а) грецького походження;
- б) латинського походження;
- в) німецького походження.

2. У якому рядку в усіх словах можуть вживатися в одній лексемі літери і z, і r - відповідно вимовлятися звуки і [z], і [r]:

- а) ..етебор.., мі..рація, ..рунтовка, ..ердан, шла..баум;
- б) ..ібралтар, ..арібальді, ..ете, ..ренландія, ..данськ;
- в) я..уар, ..ортензія, ..арант, зи..за.., ..ешефт.

3. У словах *г/гатунок, г/гума, г/гандж* вимовляємо:

- а) звук [г];
- б) звук [ґ];
- в) варіативно: і звук [г], і звук [ґ].

4. У якому рядку в усіх словах буквосполучення *дж* вимовляється як злитий африкат [дж]:

- а) джем, піджак, джунґлі, віджимати, джерготіння;
- б) джгут, кинджал, джентельмен, дріжджі, джерело;
- в) джаз, джоуль, піджати, джинси, джеркотнява.

Контрольні тести

І варіант

1. Встановіть, у якому рядку ненаголошений звук [e] в усіх словах наближається до [u]:

- а) вестибюль, ательє, реферат, дезертир, делікатний;
- б) агентура, експерт, реєміграція, гектар, анапест;
- в) бутерброд, поліедр, інтеграл, комплекс, дієтиловий.

2. У словах *директор, шифрування, речитатив* ненаголошений звук [u] вимовляється як:

- а) [и^е];
- б) [и];
- в) [и^і].

3. Встановіть, у якому рядку правильно передано вимову слів *музикантський, президентський, баластний*:

- а) [м^оузи^ека́нтс'киї], [пре^изи^еде́нс'киї], [бала́стниї];
- б) [м^оузи^ека́н'с'киї], [пре^изи^еде́н'с'киї], [бала́сниї];
- в) [м^оузи^ека́нс'киї], [пре^изи^еде́нтс'киї], [бала́сниї].

4. У словах *г/гда́н'с'киї, г/гренла́ндз'с'киї, г/гібра́лта́рс'киї* вимовляємо:

- а) звук [г];
- б) звук [г];
- в) і звук [г], і звук [г].

5. Встановіть, у якому рядку в усіх словах приголосний звук [к] одзвінчується:

- а) екзальтація, екскурс, екзогамія, екземпляр, екзегет;
- б) екзокосмос, езекутор, екзина, екзотика, екзархат;
- в) екзостоз, еквілібристика, екзерсис, екзогамія, екзосфера.

II варіант

1. Встановіть, у якому рядку ненаголошений звук [e] в усіх словах наближається до [u]:

- а) речитатив, Севілья, телеграма, економіка, конфетті;
- б) Аргентина, флегматик, вимпел, матеріальний, реалізм;
- в) Діккенс, інтернат, нікель, антиелектрон, конфедерант.

2. У словах лиман, цитадель, джигіт ненаголошений звук [u] вимовляється як:

- а) [и^е];
- б) [и];
- в) [и^і].

3. Встановіть, у якому рядку правильно передано вимову слів асистентський, голландський, пропагандистський:

- а) [асистѐн'с/киї], [г°ол:ánd'с/киї], [пр°опагандіс'/киї];
- б) [асистѐн'с/киї], [г°ол:án'с/киї], [пр°опагандіс':киї];
- в) [асиѐстѐн'с/киї], [г°ол:ándз'с/киї], [пр°опагандіс':киї].

4. У слова [г/гетерб°орз'/киї], [г/гешѐфт], [г/глѐї] вимовляємо звук:

- а) [г];
- б) [г];
- в) і [г], і [г].

5. Встановіть рядок, у якому правильно подано вимову слів езекуція, спортзал, Маньчжурія:

- а) [eɣze^uк^oуцⁱја], [сп^oордзál], [манⁱ/дж^oж^oурⁱја];
б) [екзе^uк^oуцⁱја], [сп^oордзál], [манⁱ/чж^oурⁱја];
в) [eɣze^uк^oуцⁱја], [сп^oортзál], [манⁱ/дж^oурⁱја].

Пробні модульні тести

1. *Укажіть, у якому рядку в усіх словах ненаголошений звук [e] наближається до [u]:*

- а) епізод, діелектрик, десант, алегорія, аббревіатура;
б) екватор, бенкет, бенефіс, кафедра, поліекран;
в) декан, анемія, біцепс, феномен, пейзаж.

2. *Укажіть, у якому рядку в усіх словах відбувається спрощення в усному мовленні:*

- а) комендантський, контрастний, туристський, аванпостний, агентство;
б) курляндський, нью-йоркський, сержантський, баскський, авангардський;
в) дюссельдорфський, дамаський, тюркський, доцентський, компостний.

3. *У якому рядку в усіх словах пишеться літера г і відповідно вимовляється звук [ɣ]:*

- а) ..андбол, ..анновер, є..ер, ..ельсінкі, ..яур;
б) ..е..емон, На..асакі, ..інді, ..ельсін..форс, ер..
в) ..ешевт, ..ніт, ..етеборг, ..данський, ..ібралтар.

МОДУЛЬНІ ТЕСТИ З ОРФОЕПІЇ

1. *Голосний звук [o] наближається до [y]:*

- а) перед складом з наголошеним [i];
- б) перед складом з наголошеним [y];
- в) перед складом з наголошеними [i], [y].

2. *Голосний звук [i] наближається до [u]:*

- а) у наголошеній позиції;
- б) тільки на початку слова;
- в) тільки на початку слова у наголошеній позиції.

3. *Укажіть, у якому рядку подано ненаголошені голосні, які звучать чітко:*

- а) [a], [y], [i];
- б) [e], [y], [и];
- в) [a], [y], [o].

4. *Встановіть, у якому рядку в усіх словах ненаголошений звук [o] вимовляється як [oʲ]:*

- а) жолудь, лопух, монумент, сортувати, посуха;
- б) цоколь, ходіння, доступ, нормувати, споруда;
- в) здобуток, конюшня, могутній, воркують, потіха.

5. *Ненаголошений звук [e] сильніше наближається до [u] перед складом з наголошеними:*

- а) [e], [и], [y];
- б) [y], [и], [i];
- в) [a], [e], [и].

6. *У словах берізка, решітка, пшениця, перука ненаголошений звук [e] вимовляється як:*

- а) [eʰ];
- б) [иᵉ];
- в) [eᵀ].

7. *Ненаголошений звук [u] вимовляється як [eʰ] перед складом з наголошеними:*

- а) [y], [o], [и];

б) [a], [e];

в) [e], [i], [a].

8. *Ненаголошений звук [u] вимовляється без наближень:*

а) у ненаголошених закінченнях;

б) в інфінітивному суфіксі -ти;

в) у ненаголошених закінченнях та в інфінітивному суфіксі -ти.

9. *Знайдіть, у якому рядку в усіх словах ненаголошений звук [u] вимовляється як [e^u]:*

а) рисунок, личинка, синоптик, кип'ятильник, синопчик;

б) рибалка, кишень, синтетика, химера, письменник;

в) флегматик, хитати, циркуляр, практика, миттєвість.

10. *Дзвінкі приголосні звуки перед глухими (крім [g] у словах кігті, легко, дігтяр, вогко, нігті):*

а) оглушуються;

б) не оглушуються;

в) варіативно.

11. *Глухі приголосні звуки одзвінчуються завжди:*

а) перед дзвінками;

б) перед сонорними;

в) у кінці слова.

12. *Покажіть, у якому рядку в усіх словах глухі звуки перед дзвінками одзвінчуються, а дзвінкі звуки перед глухими оглушуються:*

а) грибки, бігти, футбол, віжки, просьба;

б) берегти, дьогтю, ковзкий, вогкий, вокзал;

в) дьогтяр, легкий, айсберг, боротьба, п'ятдесят.

13. *Встановіть, у якому рядку в усіх словах префікси роз-, без- можуть вимовлятися варіативно: як [роз-] і [рос-], [бе^uс-] і [бе^uз-]:*

а) безшовний, безпутній, розлити, розжитися, розбитися;

б) розклад, безкрай, безхарактерний, розтоптаний, розповідь;

в) безшумний, безпечний, розчулений, розхитаний, розвідка.

14. Префікси *роз-*, *без-* перед глухими приголосними звуками (крім шиплячих) можуть вимовлятися:

- а) як [p⁰ос-], [бе^нс-];
- б) як [p⁰оз-], [бе^нз-];
- в) як [p⁰ос-] і [p⁰оз-]; [бе^нз-] і [бе^нс-].

15. Звуки [в], [й] вимовляються як [ʏ], [ĩ]:

- а) на початку слова перед приголосним, у середині слова після голосного звука перед приголосним;
- б) у середині слова після голосного звука перед приголосним та в кінці слова після голосного звука;
- в) на початку слова перед приголосним звуком, в середині слова після голосного звука перед приголосним і в кінці слова після голосного звука.

16. Як вимовляються шиплячі перед свистячими:

- а) як свистячі;
- б) як шиплячі;
- в) як африкати.

17. Як вимовляється звук [ð] перед [з], [ц], [дз], [с]:

- а) як передньоязиковий свистячий африкат;
- б) як передньоязиковий ясенний африкат;
- в) як передньоязиковий глухий [т].

18. У словах *дужці*, *діжці*, *стежці*, *сережці* –жц– вимовляється як:

- а) [з'ц'];
- б) [жц'];
- в) [шц'].

19. Встановіть, у якому рядку префікси *роз-*, *без-* у всіх словах можуть вимовлятися варіативно: як [p⁰ож-] і [p⁰ош-], [бе^нж-] і [бе^нш-]:

- а) розчесати, безшовний, розчарування, безчестя, розшукати;
- б) розжарити, розквіт, розчистити, безжурність, безжиттєвість;
- в) розсада, розширення, розщепити, безсилля, безжальність.

20. Передньоязиковий звук [ɔ] перед [ж], [ч], [ш] у словах підживити, відчистити, підшити вимовляється як:

- а) [дж], [дч], [дш];
- б) [джж], [джч], [джш];
- в) [тж], [тч], [тш].

21. Передньоязиковий звук [ɔ] перед [ц], [з], [с], [ɔ́з] у словах колядці, відзначення, відставка, віддзвонити вимовляється як:

- а) [дц], [дз], [дс], [дз:];
- б) [тц], [тз], [тс], [тдз];
- в) [дз'ц'], [дзз], [дзс], [дз:].

22. Як вимовляється звук [т] у словах братство, коритце, квітчати, коротшати:

- а) як [ц], [ц:], [ч:], [чш];
- б) як [т], [ц], [тч], [тш];
- в) як [ц], [тц], [ч:], [тш].

23. Приголосні звуки [з], [ц], [с], [ɔ́з] перед напівпом'якшеними [v'], [m'] можуть вимовлятися:

- а) твердо;
- б) м'яко;
- в) і твердо, і м'яко.

24. Як вимовляються звуки [ɔ], [т], [з], [с], [ц] у словах сьогодні, майбутній, проїзні, м'ясні, міцні:

- а) м'яко;
- б) твердо;
- в) напівпом'якшено.

25. Знайдіть, у якому рядку правильно передано вимову звукосполук [нтс], [нтс'], [стн], [стс'] в іншомовних словах агентство, студентський, форпостний, журналістський:

- а) [нтс], [нтс'], [стн], [стс'];
- б) [нс], [нс'], [стн], [стс'];
- в) [нс], [н'с'], [сн], [с':].

26. Укажіть, у якому рядку вимова приголосних звуків у всіх словах збігається з їх написанням:

- а) низько, ягідка, підбігти, берізка, надписати;
- б) відшліфувати, вісімнадцять, зчистити, анекдот, сусідчин;
- в) розвідка, ніжка, братський, клітці, відживати.

27. Встановіть, у якому рядку вимова приголосних звуків у всіх словах збігається з їх написанням:

- а) сторож, підписати, відточити, стежка, зуб;
- б) відчувати, шістнадцять, зважся, вибачся, гігантський;
- в) блюдце, білгородський, вогкий, крадіжка, косьба.

28. Укажіть, у якому рядку правильно подано вимову всіх слів:

- а) [р°ошн°ур°уwати], [кv'іц'і], [j°·у°·с'ц'і], [гр'а°·дз'ц'і];
- б) [шч'іпл°·уwач], [v'ідзст°уп], [бе"жжал°·у°], [а°·ісбе"рг];
- в) [vіv'іжши], [к'іхт'і], [v'іджшл'іф°уwати], [с'v'іц'і].

29. Позначте, у якому рядку правильно подано вимову всіх слів:

- а) [д°о°·с'ц'і], [п°о°·р'іг], [бе"сталанії], [w°о°хк°о];
- б) [ш'існа°·дц'·ат'], [п'іджи°vіти], [д°ор°о°жчиї], [бл°·у°·дзце"];
- в) [налаг°о·дз'·с'·а], [ўчєпи°с'·а], [ўv'ічли°vії], [v'ідз'·с'·w'·атк°уwати].

30. Глухі приголосні звуки в словах іношомовного походження одзвінчуються завжди:

- а) перед дзвінками;
- б) перед сонорними;
- в) у кінці слова.

РОБОТА З ДИКТОФОНОМ

СЛОВА

Вимова голосних звуків

вершник
виделка
життя
вершина
весна
везіння
перука
усміхається
іноді
зозуля
проміння

Вимова приголосних звуків

стежка
Вишгород
вокзал
сніг
обпалений
відхилити
міжпланетний
могти
легкий
впав
вовк
навчання
сільський
наймення
йти
розписати
безпека
зцідити
зсунути
з кавою
джерело
дзвінок

Вимова звукосполук

розжувати
розчистити
розшити
безжально
безшумно
без джему
зшити
зчарувати
зжитися
з джерела
Лідчин
вивізиши
принісиши
Мотузчин
Парасчин
книжці
відважся
смієшся
свашиці
мучся
лиш зараз
між зорями
хоч зараз
лиш дзвін
між дзеркалами
спас же
болить же
річці
молодий
відзнака
відсвяткувати
заводський
відцвісти
блюде
від дзвінка
від джерела
під швом
під човном
наладчик
віджити
відчистити
сміється
багатство
митцем

*квітці
от зараз
от дзеркало
отже
сітчатка
коротший
от джміль
пшеничний
хвастливий
хустці
радість
стіна
незалежність
невістчин
ганок
голос*

Вимова іншомовних слів

*студентський
гендерний
Гете
комуна
ліберал
кипарис
енергія
поетичний
анекдот
футбол*

ТЕКСТИ

Криниця життя

Подумалось: життя людське схоже на криницю. Чим довше живе людина, тим глибша криниця. Трапляються мілководні, забагнені криниці. Але є й такі, глибина в яких незмірна, а вода чиста, джерельна, без ніякої каламуті та жабурина...

У глибокі чисті криниці люблять дивитись допитливі діти. Годинами можуть висіти вони на цямрині і дивитися в недосяжну глибину. Вони бачать там невідомий і прекрасний світ. Небо, бездонне і високе, віддзеркалюється в криниці. Але воно не сприймається як віддзеркалення. Здається – дивишся через велетенську підзорну трубу в інший, казковий і незбагнений, світ. І зорі вглибині сяють. Найсправжнісінькі небесні зорі виблискують на чистому піщаному дні. І той пісочок здається, коли добре придивитися, підземним Чумацьким Шляхом, далекою і невивченою галактикою. І власні личенята, кирпичі й замурзані, якісь чужі, не схожі на тих, що у жителів Землі, бачать діти в тій глибині криничній. Вони злодійкувато кидають вниз дрібні камінці, намагаючись розбити чарівне дзеркало, дзеркало й справді розсипається, тільки ненадовго. Перелякано розгойдається, затремтить, заграє смугами, захитає зорі, спотворить дитячі обличчя, – сташна катастрофа спіткає той глибинний казковий край. Та мине якась хвилина чи, може, трохи більше, і знову в душу колодязя вступає непорушний спокій, знову в його бездонні синіє високе небо і зоріють небесні світила, і знову зацікавлено вирячені оченята прикрашають здивовані й неприродно округлені дитячі обличчя.

Так само люблять юні і ще не відстояні людські натури якнайпильніше заглянути в душу людей старших (223 слова) (Ю. Збанацький).

Пелюстки маку

Вночі неждано підморозило, північний вітер таки приніс холоду, і дерева стояли в крижаній поливі, припорошені інеем, ніби невтомний маляр усю ніч підмальовував кожен стовбур, кожную галузку білим. Крижані двійники калькували усе, аж до крихітних сучечків і легко відламувалися. Я ніс прозору

гіллячку через увесь город, вона танула в долоні, але не розсипалася. І земля була в кризі та інеї, і небо, – неначе дощ, який не встиг упасти, перетворився на сухий, волохатий сніг, і весь світ був білий.

А одразу за нашими вишнями крихітним острівком цвіли червоні маки. Було їх так рясно, що місцина, де росли маки, здавалася вистеленою ніжними, блискучими пелюстками. Мати моя страх як любила червоні маки, аж сусідки підсміювалися з тої її любові, сіяла мак грядкою біля хати, і по картоплі, по буряках, і навіть по житу, зацвітав він, скільки й пам'ятаю, червоно. Я ступав навшипиньки, мов боявся злякати червоне видиво. Але крижана гілка в моїй долоні, підтанувши, зломилася й упала на землю з тихим сріблястим дзенькотом. Тої ж миті пелюстки маку, наче сполохані птахи, почали повільно злітати; стрепнувшись, вони одривалися від стеблинки, розпростувалися, і випинаючись, ніби кумачеві кісники на вітрі, піднімалися в небо. Я був певен, що злетіло їх більше, аніж було на острівку серед поля, бо небо над городом, над хутором ніжно рожевіло, як на заході сонця в погожу днину, коли останні сонячні промені барвлять рідкохмар'я (221 слово) (В.Дрозд).

Любові на світі більше, ніж думають люди

Але через те, що вона потай народжується і тихцем у зітханнях чи сльозах умирає, менше гадається і менше говориться про неї. І тільки пісня не соромиться вечорами розкривати людям чари їхньої молодості, свято і муку душі, тривогу довірливого серця і чорну розлуку чи зраду. Тоді в печалі чи радості, добрішим і кращим стає чоловік і з подивом бачить, скільки зайвого мулу невідомо для чого осіло в його середині, як швидко сіра буденщина розхлюпала його чашу кохання. А було ж воно, було та й розійшлося, мов туман по долині. І вже не такими жаданими стають вечори, і не так трепетно сяють зорі, не так бентежно тривожиться в тиші прочахле серце, і не таким широким і радісним здається примерклий світ.

А поглянеш на розсипані хатки, на завіяні снігом лужки та діброви, на мовчазні під місяцем верби, на притихлі садочки й криниці, згадаєш петрівчанські стежки й копиці, скрипкові ворота чи підведені тінями тини – і

звідусіль сколихнеться, оживе чиєсь кохання. Отак від хати до хати, від стежки до стежки будеш іти давніми чи свіжими слідами його, будеш неждано стрічатися з ним, як он з тією парою, що йде закутана одним кожухом.

Вихряться думки, мов сніжинки, розкочуються та й розкочуються по тих селах і хатах, де він прислухався до весільної музики, пісні та жадань. І мало не всюди виходило на одне: надії відцвітали, мов сади, тільки з тією різницею, що сади нарік знову запрасуються цвітом, а надії все більше заїдає тля нестатків, родинного дріб'язку і буденщини *(248 слів) (М.Стельмах)*.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Акомодація (лат. *accomodatio* – пристосування) – часткове пристосування вимови суміжних приголосних і голосних звуків.

Артикуляційна база – властива певній мові система рухів мовних органів при творенні звуків цієї мови; сукупність артикуляцій.

Артикуляція (лат. *articulatio*, від *articulo* – розділяти, розбірливо вимовляти) – специфічні рухи мовних органів при творенні певного звука. При артикуляції обов'язково наявні три фази: екскурсія (наступ), витримка, рекурсія (відступ).

Асиміляція (лат. *assimilatio* – уподібнення) – взаємне пристосування звуків один до одного в потоці мовлення.

Вокалізм (лат. *vocalis* – голосний) – система (склад) голосних звуків певної мови.

Голосні звуки – звуки мови, які утворюються за допомогою голосу (тону) при вільному проходженні струменя видихуваного повітря через апарат мовлення, виконують складотворчу функцію, можуть бути наголошеними.

Градуальна опозиція – опозиція, у якій члени характеризуються різним ступенем, градацією однієї й тієї самої ознаки.

Диз'юнкція (лат. *dicjunctio* – роз'єднання, розрізнення) – протиставлення за кількома диференційними ознаками.

Дисиміляція (лат. *dissimilis* – несхожий) – фонетичне явище, за якого один з двох однакових чи подібних звуків у межах одного слова замінюється іншим, артикуляційно близьким.

Дисиміляція дистантна (на відстані) – розподібнення звуків, що розділяються іншими звуками.

Дисиміляція контакта – розподібнення сусідніх звуків.

Дисиміляція прогресивна – зміна наступного звука під впливом попереднього.

Дисиміляція регресивна – зміна попереднього звука під впливом наступного.

Діакритичний (грец. diakritikos – розрізнявальний) знак – додатковий надрядковий і підрядковий знак, який використовують у транскрипції з метою максимально точного передавання особливостей звуку.

Евфонія (грец. euphonia – милозвучність) – милозвучне звучання мовних елементів (звукосполучень, слів і словосполучень) шляхом чергування окремих голосних і приголосних, використання фонетичних варіантів прийменників, прислівників, повнозначних слів.

Еквіполентна опозиція – опозиція, в якій обидва члени рівноправні.

Емфатичний (грец. emphasis – роз'яснення, вказівка, виразність) наголос – виділення важливої зі смислового погляду частини висловлення (групи слів, слова і навіть частини слова) з метою вираження експресії мовлення, емоційного стану мовця.

Енклітики (грец. enklitike, від enklino – схиляюсь) – ненаголошені службові слова, які стоять після наголошеного слова у фонетичному слові. Наприклад: стань-бо.

Задньоязиковий приголосний – приголосний, що твориться за активної участі задньої частини язика, яка піднімається у процесі творення звуку до м'якого піднебіння.

Звук – членороздільний елемент мовлення, утворений за допомогою мовних органів; відрізок мовного потоку, що утворюється за одну артикуляцію.

Зімкнений приголосний звук – звук, при вимові якого змикаються артикуляційні мовні органи на шляху проходження струменя видихуваного повітря.

Зубний приголосний звук – звук, який твориться внаслідок притискування (наближення) кінчика язика або разом із передньою частиною до внутрішніх частин верхніх зубів.

Інтонація (лат. intonare – голосно вимовляти) – основний структурний, комунікативний та виразовий засіб мови; ритмомелодійний лад мовлення, який служить для вираження смислових і емоційних особливостей висловлення і виявляється у послідовних змінах висоти тону й тривалості звучання, а також тембру голосу.

Консонант (лат. consonans (consonantis) – приголосний) – приголосний звук, який не може виступати у ролі складотвірного.

Кореляція (лат. correlatio – співвідношення) – взаємна залежність, співвідносність двох чи кількох мовних одиниць.

Логічний наголос – особливе виділення голосом слова для підсилення його смислового значення, важливості у змістовій структурі речення.

М'який приголосний звук – звук, при вимові якого до основної артикуляції додається палаталізація.

Наголос – виділення одного зі складів неодноскладового слова або слова в реченні посиленням голосу, підвищенням тону, тривалішим звучанням.

Неприкритий склад – склад, який починається складотвірним звуком.

Орфоепія (грец. orthoepeia – правильна мова, від orthos – правильний і epos – мова, мовлення) – система загальноприйнятих правил, що визначають норми літературної вимови; розділ мовознавства, який вивчає і встановлює нормативну літературну вимову.

Палаталізація (лат. palatum – піднебіння) – піднесення середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, внаслідок якої приголосний звук набуває пом'якшення.

Пауза (лат. pausa, від грец. pausis – припинення) – зупинка в мовленні; один з елементів інтонації, що бере участь у звуковій організації речення та його частин.

Передньоязиковий приголосний звук – звук, активним органом при творенні якого є передня спинка і кінчик язика.

Повна асиміляція – асиміляція, за якої один звук ототожнюється з іншим, і два різні звуки стають однаковими.

Приголосний звук – звук мови, який утворюється з допомогою голосу і шуму або тільки шуму під час долаття перешкоди в апараті мовлення струменем видихуваного повітря.

Прикритий склад – склад, який починається з приголосного.

Прогресивна асиміляція – вплив попереднього звука на наступний.

Проклітики (грец. proklinl – нахилию вперед) – короткі ненаголошені службові слова, які стоять перед наголошеним словом у фонетичному слові.

Регресивна асиміляція – вплив наступного звуку на попередній.

Редукція (лат. reductio – відсунення) – ослаблення вимови ненаголошених голосних, унаслідок чого вони якісно видозмінюються або повністю зникають.

Середньоязиковий звук – звук, який артикулюється середньою частиною спинки язика.

Синтагма (грец. syntagma – устрій, лад, з'єднання) – відрізок усного мовлення чи написаного тексту, що в межах речення є певною позиційно цілісною (не розділюваною іншими елементами) смисловою і ритмомелодійною єдністю.

Синтагматичний наголос – наголос, який виділяє основне, найважливіше в смисловому значенні слово в складі синтагми.

Склад – об'єднана вимовою фонетична одиниця, що складається з голосного і прилеглих до нього приголосних або лише голосного звуку.

Словесний наголос — виділення одного зі складів у слові за допомогою артикуляційних засобів, властивих певній мові.

Сонорний (лат. sonorous – дзвінкий) звук – приголосний звук, під час утворення якого голос переважає над шумом.

Тембр (франц. timbre – дзвіночок) 20400142937986 своєрідне поєднання основного тону, обертонів та додаткових тонів.

Темп (італ. tempo, від лат. tempus – час) мовлення – швидкість, з якою вимовляють мовні елементи.

Тон, або основний тон (грец. tonos – натяг, напруження), – акустичний параметр, який утворюється в результаті рівномірних коливань голосових зв'язок і властивий звукам стійкої висоти.

Транскрипція (лат. transcriptio – переписування, від transcribo – переписую) – особлива система письма, яку застосовують для точного відтворення звукового складу слів і текстів певної мови або діалекту.

Фарингальний (грец. pharynx, pharyngos – глотка) приголосний – звук, що твориться в порожнині глотки внаслідок зближення кореня язика із задньою стінкою глотки або внаслідок скорочування м'язів її задньої стінки.

Фонетична транскрипція – спосіб передавання на письмі усного мовлення з усіма звуковими особливостями відповідно до їх звучання.

Фонетичне слово – відрізок мовлення, що має один словесний наголос. Воно виражається повнозначним словом, а також поєднанням повнозначного слова зі службовими словами (проклітиками або енклітиками).

Фраза (грец. phrasis – спосіб вираження, зворот) – основна одиниця мовлення, фонетично-синтаксична єдність, що має синтаксичну структуру, смислову закінченість, інтонаційну оформленість і відокремлюється від таких самих одиниць паузами.

Фразовий наголос – виділення у вимові важливої змістової та логічної частини речення.

Часткова асиміляція – асиміляція, за якої звуки уподібнюються частково за певною ознакою.

Чергування – закономірна взаємозаміна звуків в одній і тій самій морфемі у різних словоформах або словах.

Шум – акустичний параметр, який утворюється внаслідок неритмічних коливань голосових зв'язок і властивий звукам з нестійкою висотою.

Шумний приголосний звук – звук, який твориться лише з шуму, як глухий приголосний, або шуму і голосу, коли шум переважає над голосом і становить з ним єдиний звук.

Щілинний, або фрикативний (лат. fricare – терти), приголосний звук – звук, який утворюється тертям виштовхуваного з легенів повітря об стінки щілини, утвореної зближенням артикулюючих органів мовного апарату.

Язиковий приголосний звук – звук, при творенні якого активним органом є язик.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Бондар О. І. Система фонем української мови (динамічний підхід). *Мова: структура, суспільство, культура*. Одеса, 2012. С. 79–84.
- Бондар О. І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія: Навч. посібник. Київ: ВЦ «Академія», 2006. 368 с.
- Винницький В.М. Акцентуаційні етюди. Жовква: Місіонер, 2004. 280 с.
- Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Вища шк., 1985. 360 с.
- Головащук С. І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. Київ: Либідь, 1995. 192 с.
- Головащук С. І. Словник наголосів. Київ: Наук. думка, 2003. 320 с.
- Горпинич В. А. Русско-украинский орфоэпический словарь. Киев: Освита, 1992. 254 с.
- Дружинець М. Л. Вимова звукосполук респондентами-українцями полілінгвального простору: норма та девіації. *Лінгвістичні студії*. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2017. Вип. 34. С. 166–170.
- Дружинець М. Л. Соціофонетичний опис українського мовлення сучасної молоді: вимова звукосполук. *Ukrainica VIII*. Olomouc: Univerzita Palackeho v Olomouci, 2016. С. 53–60.
- Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Київ: Рад. шк., 1965. Ч. 1. 424 с.
- Жовтобрюх М. А. Основа і принципи української літературної вимови. *Українська мова і література в школі*. 1976. №6. С. 63–76.
- Жовтобрюх М. А. Про деякі тенденції в розвитку сучасної української орфоепії. *Українське усне літературне мовлення*. Київ: Наук. думка, 1967. С. 124–136.
- Інверсійний словник української мови / Відп. ред. С. П. Бевзенко. Київ: Наук. думка, 1985. 813 с.
- Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса: Чорномор'я, 1996. 148 с.

- Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. Київ: Рад. шк., 1951. Ч. 1. 519 с.
- Микитин-Дружинець М. Л. Орфоепічний стандарт української мови: історія та реалії. *Записки з українського мовознавства*. Одеса: Астропринт, 2009. Вип.18. С. 363–369.
- Мозер Міхаель. Коротка історія української мови середнього періоду. *Австрійсько-український огляд*. 2000. № 9. С. 77–78.
- Мозер Міхаель. Причинки до історії української мови. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2008. XVI. 832 с. (2-ге вид.: Харків: Прапор, 2009; 3-тє вид.: Вінниця: Нова Книга, 2011. 831 с.).
- Москаленко Н. А., Фащенко М. М., Смагленко Ф. П. Сучасна українська літературна мова: Лексичний, фонетичний і граматичний аналіз. Київ – Одеса: Вища шк., 1980. 160 с.
- Німчук В. В. Аспекти дослідження проблеми етноглогенезу українців. *Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI-XVIII століть*. Київ, 1995. С. 69–83.
- Наконечний М. Ф. Орфоепічні норми та їх значення. *Українська мова в школі*. 1958. № 1. С. 3–15.
- Наконечний М. Ф. Орфоепічні норми та їх значення. *Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика* / За ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. С. 370–401.
- Орфоепічний словник української мови : В 2-т. / За ред. М. М. Пещак, В. М. Русанівського. Київ: Довіра, 2001. Т. 1. 955 с.; Київ: Довіра, 2003. Т. 2. 918 с.
- Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наук. думка, 1993. 200 с.
- Погрібний М. І. Орфоепічний словник. Київ: Рад. шк., 1986. 118 с.
- Погрібний М. І. Словник наголосів української літературної мови. Київ: Рад. шк., 1964. 639 с.
- Поповський А. М. Лінгвістичне та історико-культурне значення полтавських говорів у формуванні української літературно-національної мови: монографія. Дніпро: ЛІРА, 2015. 292 с.

- Поповський А. М. Південноукраїнські джерела в історії формування української літературної мови: монографія. Дніпро: ЛІРА, 2018. 324 с.
- Прокопова Л. І., Тоцька Н. І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді. *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 17–26.
- Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. Т. 1. 436 с.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища шк., 2002. 439 с.
- Сучасна українська літературна мова / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища шк., 2000. 430 с.
- Тимошенко П. Д. З історії формування орфоепічних норм нової української літературної мови. *Українське усне літературне мовлення*. Київ: Наук. думка, 1967. С. 114–124.
- Тоцька Н. І. Ненаголошені алофони голосних фонем української літературної мови (до питання про редукцію голосних). *Мовознавство*. 1970. № 4. С. 21–30.
- Тоцька Н. І. Орфоепія. *Сучасна українська літературна мова* / За ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища шк., 1993. С. 62–66.
- Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, фонологія, орфоепія, графіка, орфографія. Київ: Вища шк., 1981. 182 с.
- Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник / За ред. М. А. Жовтобрюха. Київ: Наук. думка, 1973. 724 с.
- Український правопис. 4-те вид., випр. і доп. Київ: Наук. думка, 1994. 236 с.
- Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір. Львів: Свічадо, 2004. 120 с.
- Фащенко М. М., Волосевич З. І., Микитин М. Л., Сеник Г. В., Яковець С. Г. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Одеса: Астропринт, 2010. 212 с.
- Фащенко М. М. Орфоепія іменникових словоформ. *Записки з українського мовознавства*. Одеса: Астропринт, 1999. Вип. 7. С. 34–43.
- Фащенко М. М. Орфоепія дієслівних форм. *Записки з українського мовознавства*. Одеса: Астропринт, 2000. Вип. 9. С. 42–51.

- Фащенко М. М. Українська орфоепія – теорія і практика. *Щорічні записки з українського мовознавства*. Одеса, 1999. Вип. 6. С. 3–9.
- Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? *Вибрані праці*. Кн. 1. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 382–412.
- Шевченко Л. Ю., Різун В. В., Лисенко Ю. В. Сучасна українська мова: Довідник. Київ: Либідь, 1995. 320 с.

ВІДПОВІДІ ДО ПРОБНИХ МОДУЛЬНИХ ТЕСТІВ

Вимова голосних звуків	1			2			3		
	а	б	в	а	б	в	а	б	в
	4								
	а	б	в						
Вимова приголосних звуків	1			2			3		
	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Вимова звукосполук	1			2			3		
	а	б	в	а	б	в	а	б	в
	4			5			6		
	а	б	в	а	б	в	а	б	в
Вимова слів іншомовного походження	1			2			3		
	а	б	в	а	б	в	а	б	в

Навчальне видання

Дружинець Марія Львівна

УКРАЇНСЬКА ОРФОЕПІЯ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

За редакцією автора

Підп. до друку 02.08.2019. Формат 60х84/16.
Ум.-друк. арк. 7,09. Тираж 50. Зам. № 1949.

Видавець і виготовлювач

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Тел. (048) 723-28-39. E-mail: druk@onu.edu.ua